

ՀԱՉԱԿ

ԻՆՉ ԱՆԵԼ

Չամազան տեղերից մեզ հասնում են նամակներ լի տանջող հարցերով: «Ամենքին յայտնի է, — կարգում ենք այն նամակներում, — որ թիւրքահայ ժողովրդի գրութիւնն անտանելի է: Քանի գնում է՝ այդ գրութիւնն աւելի վատթարանում է: Այսօրվայ հայ երիտասարդ սերունդն ընկել է այնպիսի հանգամանքների մէջ, երբ նրան անուշադիր թողնել ժողովրդի գրութիւնն անկարելի է, երբ չորս կողմ ամեն բան նրա ակամային խօսում է ժողովրդի ճակատագրի մասին, երբ ամեն բան նրա աչքին խօսում է իր պարտականութիւնը ժողովրդի վերաբերութեամբ: Օգնել ժողովրդին — դարձել է միակողմանի անհրաժեշտ պարտականութիւն իւրաքանչիւր ազնիւ օրտի համար: Մենք հաւատացած ենք, որ միմիայն յեղափոխական գործունէութեամբ կարելի է բարեկարգել ժողովրդի գրութիւնը: Մենք ուզում ենք գործել խոյս չկույս սկսել հէնց այսօր գործը, ինչից սկսել այդ գործը...»

«Հնչակի» էջերում արդէն խօսված է դրա մասին: Այսօր կրկնում ենք զարմեալը կրկնութիւնն անհրաժեշտ է: Նմանապէս հարկաւոր համարեցինք այդ հարցին պատասխանել հրապարակապէս, քանի որ հասանալիս է՝ կան հաւորէներ, որոնց ոչ պակաս կերպով մտատանջութիւն է պատճառում այդ հարցը:

Այո, ազնիւ ընկերներ, մեզ հասկանալի են ձեր զգացումները: մենք նրանց գնահատում ենք: Տեսնելով այն անկարգութիւնը, որ թագաւորում է մեր հայրենի երկրում, տեսնելով իրերի այն անիրաւ ու մահացնող վիճակը, որ քանում է հարազատ ժողովրդի արիւնը, տեսնելով այն ստրկութիւնը թէ՛ քաղաքական և թէ՛ տնտեսական, մարդկային հոշոտը ստորացնող այդ բէժիմը, որ թիւրք բռնակալութեան ու կամայականութեան արդիւնք է, — տեսնելով այդ բոլորը, չի գտնվիլ և մէկ ազնիւ հայ սիրտ, որ, մտածելով այդ երեւոյթների ու ժողովրդի վրայ, չզրուայ նրա գլխում այս օրհասական հարցը թէ՛ «հիմայ ինչ անել, ինչից սկսել»:

Չեզ հետ միասին համոզված լինելով, որ յեղափոխութիւնն անհրաժեշտ է, տանք այդ հարցին պատասխան: Ոչին է յեղափոխականի առաջին աշխատութիւնը, որ սկզբնաւոր հիմքը դնէ այդ գործի, որպէս զի դրան յաջորդող յեղափոխական գործողութիւններն աջակցաւոր առաջ երթան: Պատասխանն այդ հարցին պարզ է ու

կարճ. — պէտք է կազմել մի յեղափոխական կուսակցութիւն զիտակցական յեղափոխականներից: Յեղափոխական կուսակցութեան կազմակերպութեան ձևն ու կերպը մենք ներկայացրել ենք «Հնչակի» № 9 և 10-ի մէջ: Նորից կրկնելը մենք աւելորդ ենք համարում: Յեղափոխական կուսակցութիւնը պէտք է մշակէ իր գործունէութեան որոշ ծրագիրը, որ լիովին համապատասխանէ կուսակցութեան որոշ նպատակներին: Մենք հրաւիրում ենք յեղափոխական գործին իւրաքանչիւր զիմովի առանձին լուրջ ուշադրութիւնը նպատակի որոշման վրայ, որի համար հարկաւոր ենք համարում ասել այստեղ մի քանի խօսք:

Նպատակի կազմից բաւական մութ հասկացողութիւններ կան գանազան խմբերում: Հասկացողութիւնների այդ մթութիւնը կարող է լուրջ արգելք յայտնվել յեղափոխական խմբերի մէկ ընդհանուր կազմակերպութեան նախադիմ իրականացման: Հայկական յեղափոխութեան նպատակը չէ՛ կարող լինել ոչ «ազգային վերածնութիւն» (այսինքն) և ոչ «ազգային անկախութիւն» (իրբեւ այդ պիտի), որոնք յայտնվում են մութ խօսքեր և միմիայն մութ խօսքեր, եթէ նրանց չէք կցորդում հարկաւոր բացատրութիւններ և ուրիշ նշանաւոր անհրաժեշտ պայմաններ: Այդ երկու խօսքերից առաջինը, «ազգային վերածնութիւն», իրբեւ նպատակ մեզ միանգամայն անհասկանալի է: Ինչ են ուզում ասել այդ խօսքով դրա պաշտպանները: Այս խօսքին կարելի է տալ ամեն տեսակ մեկնաբանութիւն, բայց և ոչ մէկն այդ մեկնաբանութիւններից չի լինիլ ոչ պարզ, ոչ որոշ, ոչ ճշգրիտ: Ազգային վերածնութիւն արդեօք այն կերպարանքով ինչ կերպարանք ունէր հայ ազգը նրանից պարեր առաջ թէ մէկ ուրիշ կերպարանքով: Այն կերպարանքով, ինչպէս հասկանալի Ոչ մի երկրում չէ կղել և չէ կարող լինել յեղափոխութիւն, երբ նրա նպատակն այնչափ անորոշ կերպով է գրված, որ ամեն տեսակ բացատրութեան միակերպ իրաւունքով կարող է յարմարվել Նոյնը կարող ենք ասել և ազգային անկախութեան մասին, երբ դրան ձգտում են պարզապէս ազգային անկախ վիճակ ունենալու համար: Մէկ անգամ ինչ ընդ միշտ պէտք է իմանալ, որ յեղափոխութեամբ պիտի ձգտել հայ ժողովրդի կացութիւնը դնել քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական այնպիսի պայմանների հիմքի վրայ, որ իսկապէս կարողանայ նպատակը նրա լիակազմին ու կատարեալ զարգացման ու բարօրութեան: Յեղափոխականների նպատակի հիմքը պէտք է լինի դա, և միմիայն դա: Եթէ այսօր յեղափոխականները պէտք է

թեամբ պէտք է դիմանայ կատարութեան կատարել
հալածումներին, որպէս փառաշուքեամբ, հաստատակա
մութեամբ ու սիրով նա կգործէ քաղաքական ու սոցիա
լական յեղափոխութեան յաղթանակը տանելու համար:

Իսկ նրանց, որոնք առում են թէ՛ դեռ «պատրաստ
չենք յեղափոխական գործունէութեան համար», թէ՛ դեռ
պէտք է «առամնասելներ ասորիներով ժողովրդի դրա
թիւնը», թէ՛ պէտք է «ձեռք բերենք որ և է մասնագի
տութիւն» (հ. 2), սոսիալիզմը և այլն. — այդպէս խօսողներին
պատասխանել մենք թողնում ենք մի հստակատու որ առա
սօցիալիստ յեղափոխականին, Պ. Լ. Լափրովին. — «Հա
տարակական գործում, — նստում է նա, — գործունէութեան
համար պատրաստութեամբ և նայն իրեն գործունէութեան
մասնակցները ֆիկտիւ են (fictif): Եթէ անձնագրու
թիւնն տնի բառական խելք ու էնկրպիա, այդ մասնակ
ուսանում են ուսուցանելու և սեփական
դարգացման նպատակով գերադասել միջոցն է՝ աշխատել
տրիշներին դարգացնել: Եւ դեռ պատրաստ չեմ» գրեթէ
միշտ ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ եռականութեան ու անտար
բերութեան մի խօսք գործից խոստովելու համար: Երկրպէս
ստորիկը թէ թէ օրեափոխական բառական պատրաստութիւն
չունենալով չէ կարելի ձեռք դարձնել պրակտիկական գոր
ծունէութեան, սպառնացնում է միայն այն բանը, որ անձ
նագրութիւնը ծուլանում է ինքնադարգացումով պարտա
վել: Չարգացման աստիճանը կարող է որակի սոցիալ յեղա
փոխական գործում մասնակցողի աստիճանը աշխի ընկնող և
կամ աստիճանը աստիճանը գիշեր, բայց թէ աստիճան և
թէ երկրորդ չափով սոցիալ յեղափոխական գործին մաս
նակցել կարող է ամեն մէկ անկեղծ սոցիալիստ յեղա
փոխական»:

Այսպէս, նրանք, որոնք խօսում են թէ՛ «դեռ պատրաստ
չենք», նրանք անարժան են հատալի, նրանք խաբում են
թէ իրենց և թէ տրիշներին, նրանք անպէտք խոսք են,
որ պոկելով, պիտի դուրս չալտել արտից, սակաւացը
ներս համար նրանց թիւը, որ, գծրազգաւոր, իրեն
անպիտան բայց, բառական աստիճան բառում են, վառ
սելով անպարտաւոր:

ՆՈՐ ՀՈՍՏԱՐ

Խոսակցութիւն խաղաղ աստիճանականի
և

սոցիալիստ յեղափոխականի մէջ:

Կապիտալիզմը եւ կանաչազգեստ բլրի վրայ, ստորաթա
խիւն ծառի տակ սպարկում էին երկուսն էլ: Նրանցից մէկը
միջաշատակ, գերակ, կարճ կտրած մաղկաւ, ինքնաբա
ռական գէմբով երկնուն տարեկանից անց մի երկուստարդ
էր: Քո խաղաղ աստիճանականին էր: Քորի վրայ պար
կած՝ նա փայտի կտորով խաղում էր հողի հետ, փորձի
բում, երբեմն խոստանում բերանը ծամում, աստիճանով

կտրում և գէն զգնելով, նորից շարունակում փորձերի
հողը, դուրս սոկել խոտը: Միւսն աւելի բարձրահասակ,
նիհար, 21-25 տարեկան, մտախոհ գէմբով, որի վրայ
արտայայտում էր անձնափառաշուքիւն ու հատա գէտ
իր համադրմանը համարաթիւնը: Խոտի վրան կողքով
թեքված ձախ թեւի վրայ, նա մոլար հայեացով գիտում
էր լեռնոտ ու թաւանաւ գեղանկար հեռատանը, որտեղ
սրեղակի ոսկէ ճառագայթները գոգզողում էին արագա
սահ, մերթ ընդ մերթ յայտնվող գետի արծաթէ ծաղաւէնի
վրայ: Այդ երկրորդը սոցիալիստ յեղափոխականին էր:
Նրանք խօսում էին, միայն երբեմն - երբեմն կարճատե
լութիւնը տիրում էր նրանց մէջ...

Խ ո ղ ա ղ ա ո ջ ա ղ ի մ ա կ ա ն. — Ահա և մի նոր
հոսանք, զարգացական հոսանք, որ սկսում է ձագից
հայերիս մէջ: Իմ խօսքս ձեր, սոցիալիստներից, մասին
է: Քրան կից դուք յայտնվում էք յեղափոխականներ
նայն իսկ յանուն ձեր նայն սոցիալիստական ուսման: Ահա այդ
կէան ինձ մութ է թուում: Հայ ժողովրդի դրաթիւնն այս
օր այնքան աննախանձելի է, որ ես դուցէ կարող լինեի
ինձ բացատրել (բայց ոչ համաձայնել) ձեր, այդպէս ու
սած, յեղափոխականութիւնը, եթէ դուք այդ գործունէ
ութեան ձեռք դարձնում լինէիք հայ ժողովրդին ազատելու
համար օտար լծից, օտար բռնակալութիւնից, ունենա
լով նպատակ հայ ժողովրդին առաւ ինքնաբերականութիւն, մի
քաղաքական մարմին՝ իր քաղաքական յայտնի գերակ,
ինչպէս այսօր Թիւրքիայի լծից ազատված միւս մանր
տէլութիւններն են: Յանապատանը, Սերբիան, կամ Հնչ
Բաղարիան: Թերեւս նմանապէս կարողանայի բացատրել
ձեր յեղափոխական ձգտումները, եթէ դուք ուզում լինե
իք այդ ստիպողական միջոցներով պարտաւորեցնել Թիւր
քիային գործադրել Բերլինի դաժնագրի 61-րդ յօդուածը,
որ մինչ այժմ մեռած տառ է մնացել: Բայց դուք այսօր,
իրեն սոցիալիստներ, ուզում էք յեղափոխութիւն անել
յանուն մի բանի, որ դուք ձեր հասարակական ի գէտ և
էք համարում: Չգիտեմ թէ դա որչափ գործնական է:

Ս ո ջ ի ա լ ի ո տ յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն. — Ես տես
նում եմ, որ դուք, ինչպէս, երեւի և ուրիշ հայեր դեռ
չէք բմբոնել մեր մէջ ձագող այդ նոր հոսանքի, որ
պէտք ասում էք դուք, սոցիալիստական տանն միտքը,
նշանակութիւնը, էութիւնը: Ես Հնչ գրա շնորհով դուք
նրան անտանում էք իսկ զարգացական հոսանք: Ըմա
րիտ է, որ սոցիալիզմը հայերիս մէջ մի նոր հոսանք է
և նայն այդ պատճառով դեռ չտանքի համար նա մութ
է բնդհանրապէս և մութ է մասնաւորապէս հայ ժողովր
դի վերաբերութեամբ: Բայց արդեօք, յիշախ, նա իսկ
զարգացական հոսանք է՞ թէ ունի իր բուն կենսական
կողմը, ունի իր դրական հիմքերը հայկական իրականու
թեան ծայրում: Արդեօք, յիշախ, հայ ժողովրդի ներկայ
կացութեան կերպերը չեն, որ բնդհանրապէս տեսակէտից
յայտնվում են մեր մէջ սոցիալիզմի ձագման պատճառ
ները և որ քանի երթույ, այնքան սոցիալիզմը պարզապէս
կերպով չօգտվելի կգործնէ իր կարեւորութիւնը մեր ժո
գովրդի ծանր հիւսնագրութիւնը բուժելու համար: Հայ ժո

Չորրորդ ներկայ սօցիալական դրութիւնը և այն հասարակական կազմակերպութիւնը, որից առաջացել է և որի մէջ ձուլված է այդ դրութիւնը, բնականօրէն առնամաճ, համեմատաբար այնքան խորթ, այնքան օտար չէ եւրօպական ժողովուրդների սօցիալական դրութիւնից, որքան այդ թւում է առաջին անգամից: Աւելի խորը թափանցելով դուք կտեսնէք, որ բոլոր եւրօպական ժողովուրդներն ունեն իւր մէջ օրգանական սերտ կապ: Այդ կապի զօրութեամբ նրանց ամենքի առաջադիմութեան հանգէպ ընդհանրապէս առաջանում են նմանօրինակ խոչնդոտներ, նմանօրինակ խնդիրներ ու երևոյթներ հասարակական կեանքի զանազան ճիւղերում: Բնականաբար, այդ խոչնդոտները, կամ խնդիրներն ու երևոյթները զանազան ժողովուրդների մէջ ունեն իրենց առանձնայատկութիւնները: Հայ ժողովուրդը եւրօպական ժողովուրդների հետ նայնպէս ունի օրգանական կապ: Մենք տեսնում ենք, որ այն սօցիալական, այն տնտեսական երևոյթներն ու խնդիրները, որոնք աւելի վերջ երևան են եկել Հայ մ. ղովորդի կարգերում, — բնականապէս, ինչպէս առաջի, ունենալով իրենց առանձնայատկութիւնները, — նրանք արդէն մեզինքն առաջ տեղի են ունեցել եւրօպական մ. ղովուրդների կեանքում: Այստեղ ևս փոքր ինչ կանգ կանեն և նախ քան շարունակելու մտքիս բացատրութիւնը, ես կախատում կործ կերպով ներկայացնել ձեզ Հայ ժողովուրդի ներկայ կեանքի կազմակերպութեան այն կողմը, որ ամեն մի ժողովուրդի գոյութեան ու էութեան հիմքն է: Եւ խօսում եմ ժողովուրդի տնտեսական կեանքի — նրա արդիւնագործութեան ձևի ու կերպի մասին: Հայ ժողովուրդի արդիւնագործութեան ներկայ միջոցներն ու կերպերը զեռ բաւականաչափ գտնվում են իրենց այն շրջանում, որ Եւրօպայի ժողովուրդներն առաւել կամ պակաս տարբերութեամբ ունեցել են միջին դարերում: Եւրօպական մի քանի ժողովուրդներ իսկ արդիւնագործութեան այդ շրջանում են եղել տակաւին մինչև այս դարու սկիզբը և նայն իսկ կեսը: Բայց որոնք են այդ շրջանում ժողովուրդի արդիւնագործութեան միջոցներն ու կերպերը: Մենք տեսնում ենք, որ ինչպէս միջնադարեան Եւրօպայում, վաղուց ի վեր Հայաստանում տիրում է անհատական մասնաւոր արդիւնագործութիւնը: Այդ արդիւնագործութեան զօրմիջները, միջոցները բան որների մասնաւոր սեփականութիւնն են: Հայաստանի քաղաքներում տիրում են արհեստները, իսկ գիւղերում մանր սեփականատէրերի հաղագործութիւնը: Այդ մի կերպն է: Հօգը, դրա գործիքները, մանր գործարաններն ու գործիքները — նրանց արդիւնագործութեան միջոցներն են և, նշանակված ված վիճակով լակ առանձին անհատի գործածութեան համար ու նրա սեփականութիւնը, դրա զօրութեամբ այդ միջոցները յայտնվում են անգարգազած, անճանի աւանդ, հետեւաբար և տկար: Հայաստանում վաղուց ի վեր արդիւնագործութեան արդիւնները նշանակվում են եղել առաջնապէս արդիւնաբերողի սեփական անձի ջտեան գործածութեան և յետոյ փոքրիկ ընտանի (family) բնակիչների պէտքերը լրացնելու համար: Այդ

անհատական արդիւնագործութեան զիծ մենք տեսնում ենք Հայաստանում որպէս արհեստաւորների, նայնպէս գիւղական համայնքների: Հայ արհեստաւորների համայնքները եւրօպական միջնադարեան ցեխերի մի տեսակն են, ունենալով իրենց տեղային ու յիշական առանձնայատկութիւնները: Արհեստաւորների համայնքներն այսօր քայքայման վրայ են, եթէ չաւան թէ քայքայված են: Նրանք քայքայվում են այն պատճառով, որ նրանց առաջադիմ արդիւնագործութիւններն աւելի առատ են, քան պահանջն այդ արդիւնագործութիւնների մէջ: Մենք նայազօրմ աւելի կատարելագործված, աւելի նորը տաճան արդիւնագործութիւնները մուտք գործած լինելով երկրում, Հայ արհեստաւորների ձեռագործ կոսիտ, նա. հապիտական արդիւնագործութիւնները չեն գիտնում նրանց մրցման Եւ առաջին տեսակի արդիւնագործութիւնները բաւականութեւն աւելի պահանջին, երկրորդ տեսակները ժողովում կոտորվում են խանութներում կամ շուկաներում, մնալով անպահանջ: Այդպիսով արհեստաւորների համայնքները նիթապէս տկարանում են: Նիթապէս տկարանաւուց մինչև անտեսութիւնն ու քայքայումը մի քայլ է: Այսպէս, արեւտական նոր, աւելի լայն հոսանքի ու արդիւնագործութեան նոր կատարելագործված կերպերի շնորհով, որ մուտք են գործում երկրի ներսը, համայնքները մրցման չզիմանալով, քայքայվում ու կործանվում են և նրանց անդամները ցրվում: Այդ անդամների ամենաշին մասնաւորապէս եւրօպական կան զանազան հանգամանքների շնորհով մի կերպ կարողանում է այդ մրցման պատերազմից կենդանի դուրս գալ և հիմնում է իր արհեստանոցները: Այդպիսին իրենց մէջ կրում են արդէն ապագայ մանր կապիտալիստի, գրամատիրոջ սերմերը: Իսկ քայքայված համայնքների ցրված անդամների ահալին մեծամասնութիւնը, որ մեք մանր չէ կարողացել գիտնաւ, այսօր ընկած է փողոցներում: պատրաստ ամեն տեսակ գործի գիմելու, միայն թէ իր ապրուստը հայհայթէ: Բնականաբար, իրեն արհեստաւոր այդ ճիւղում նրան աւելի յարմար է տէրատէր քան ձեռք զարնել որ և է ուրիշ տէրատէրութեան Եւ նա մտնում է իրեն հատապէս լոտուր իր երեկելոյ ընկերոջ արհեստանոցը, որ արդէն փոքրիկ զրամագլխի տէր է և իր ձեռի տակ ունի նաեւ տակնեակ և աւելի բանւորներ: Եւ այդպիսով մենք նկատում ենք, որ մանր արդիւնագործութեան սիտակ մեր մէջ փոփոխվում է և կամայ կամուց աւելի լայնանում, աւելի ընդարձակվում է: հին համայնական հարատէրութիւնը, որ առաջ պատկանելի էր ամենքին, դարձնելով սեփականութեւն սակաւաթիւ անհատների, — միանգամայն ոչնչացնելով համայնական կերպերի զոյութիւնը: Այդպիսի վիճակի ենթարկվել են եւրօպական միջնադարեան ցեխերը զեռ արանից դարեւ առաջ, թէ և ըստ մեծի մասին տալիքեր պայմանների ու հանգամանքների շնորհով, այսինքն մասնաւորապէս երևան գալու շնորհով, մինչև և մեզ մտայք բանն այսօր կատարվում է եւրօպական միջնադարագործ արդիւնագործութիւնների մեր երկրում մուտք գործ

ձեռք առնանք: Au fond, խակապետ երկու տեղն էլ այդ իրողությունն պրոցեսն իր հետևանքներով արհեստաւորների միմեկի փոխփոխման վրայ միատեսակ ազդեցութիւն է ցոյց տալիս Այդ բոլորը ապացուցանում է, որ ընդհանրապէս մեր ժողովուրդը անտեսական մի յայտնի ճիւղում առաջանում է այն ճանապարհով, որով առաջացել են եւրոպական ժողովուրդները: Այս վերջինները նոյն ճանապարհով ընթանալով, դանդաղան մեքենաների զիտների շորհով, որ փրպարանափոխեցին, յեղափոխեցին մանուֆակտուրական արդիւնադործութիւնը, ի վերջոյ եկան հասան գործարանական (fabrique) խոշոր արդիւն աւելումը, որ այսօր գտնվում է իր զարգացման ամենարարձր շրջանում: Յայտնի է թէ այդ գործարանական, այդ կապիտալ խառնուրդ արդիւնադործութիւնն ինչ խորքն անհատաւորութիւն ծագեցըրեց եւրոպական ժողովուրդների դանդաղ կարգերում ինչ ծայրահեղ թշնամութիւն ատճապրեց եւրոպական հասարակութեան դանդաղ գաղափարների մէջ, առհիւ ու առհիւ սուր կերպարանք տալով այդ գաղափարների հասարակական շահերի, ձգտումների ու կայութիւնների տարբերութեանը: Այստեղից շատ կենդանի, եթէ հիմա ուղեւորի բացատրել թէ ինչպէս առաջացան այդ թշնամութիւնը, այդ մեծ տարբերութիւնը, այդ խորն անհատաւորութիւնը: Այս արդէն շատ ու շատ անգամ բացատրվում է փաստերը, իրողութիւնն իրենք արդէն ամեն մի քայլափոխում խիստ կերպով զգայնել են տալիս այդ բոլորի դրսեւորները: Այս կապիտալիստական կազմակերպութիւնն այսօր ժողովրդի աւելումն ընդհանրութեան անտեսական ճորտութեան վրայ է հիմնված: Այնպէս փոքրամասնութիւնն իր շահերի թեւադրութեամբ ի շարքն է գործ գնում ժողովրդի բանող ընդհանրութեան պէս ու ջլատ ձեռները եւ նրանց էքսպլուատացիա անելով, միշտ նրանց պահում է աղքատ գրութեան մէջ, բաժնի գիտնալով, որ ընդհանրութեան աղքատութիւնն է միակ պատճառով: Այստեղից իր, առանձնաւորված փորձառնութեան, անիրաւ ձգտումների ու շահերի, իր բարձր ու տալանտով գլուխ գիւրքի ու գրութեան, իր սեփական հարստութեան, որ քանակում է բանող ժողովրդից: Այդպիսի անտեսական փոխադր գրութեան մէջ են այսօր եւրոպական ժողովուրդները: Հայ ժողովուրդը, որ գրանց կանխիկ է ընթանում, անցնելով վերջին ժամանակներն ու այժմ այն ֆազիսները, որ փառացի ի վեր անցել են նրանք, վաղ թէ ուշ կարող է հասնել այն անիրաւ անտեսական գրութեան, որ այսօր Աւստրալիայում է թափառում: Բայց հայ ժողովրդին կարելի է եւ պէտք է փրկել, կարելի է եւ պէտք է նախազգուշացնել այդ թշնամ ալ էր ու պէտք է փրկել (perspective): Պիտի հասարակութեան զիտական մասը կանխապէս ջանք ու հարկաւ որ միջոցներ գործ գնէ այն գաղթ. թշնամութիւնների առաջն առնելու համար, դնելով հայ ժողովրդի անտեսական զարգացման քայլերը նպատակ աւելումը ճանապարհների վրայ: Թէ որոնք են այդ ճանապարհները, այսօր նոյն Աւստրալիայի կապիտալիստական գրութիւնից դրդ-

ված մեզ ցոյց է տալիս: Այս մեզ նրանց ցոյց է տալիս գիտնական հիմնքների գործութեամբ, առաջացնելով մի նոր հասարակական գիտութիւն — սոցիալիզմը: Զգուշորվ հասարակութեան ու ճշմարտութեան սկզբունքների վրայ հիմնել մարդկութեան անտեսական կեանքը, նոյն սկզբունքների գործութեամբ սոցիալիզմը ձգտում է բարեկարգել մարդկութեան քաղաքական կայութիւնն է: Այսինքն, սոցիալիզմն այն ուսումն է, որ կոչված է կատարելապէս բարեկարգելու մարդկութեան ամբողջ սոցիալական կայութիւնը: Սոցիալիզմը յայտնվում է գրական ու արդարապատ վճիռն այն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կենտրոն խնդիրների ու երեւոյթների, որ այսօր մարդկութեան ամեն անտես թշնամութիւնների, անբարեկարգութեան, թշնամութեան պատճառներն են: Աւստրալիայի առաջադէմ տարրերն այսօր սոցիալիզմ գաղափարներ են եւ ներշնչումն նրանք ձգտում են իրողործել Աւստրալիայում սոցիալիստական կազմակերպութիւնը: Աւստրալիայի ժողովուրդներն անցնելով կեանքի զարգացման զանազան ֆազիսներ, իրենք ընթացքի գործութեամբ բնական կերպով եկել հասել են այդ կէտին, սոցիալիզմին, եւ նրանք հասել են սոցիալիզմին կապիտալիստական արդիւնադործութեան շրջանից, ֆազիսից յետոյ: Այդ ֆազիսի մէջ հայ ժողովուրդը գետ չէ մտնել եւ եթէ վաղ թէ ուշ նա այդ քայլն էլ անէ, դա կլինի, բայց ուրիշ ներքին պատճառներից, նոյնպէս եւրոպական արդիւնադործութեան ազդեցութեան շորհով: Բայց դա գետ չէ նշանակում, որ հայ ժողովուրդն անպատճառ արտի անցնէ եւրոպական կապիտալիստական արդիւնադործութեան ֆազիսը, ինչպէս նա անցել է եւրոպական ժողովուրդների անտեսական կայութեան մի քանի նախկին ֆազիսները: Աւստրալիայի ժողովուրդների այժմեան անտեսական թշնամ վիճակն ու գրաւառճառները մեզ, հայերիս, համար հանդիսանում են զեղեցիկ գաղափար: Այս խոր եւրոպական ժողովուրդների ներկայ թշնամութիւնների առջն, որ առաջացրել է կապիտալիզմը (capitalisme), — մեզ ներկի չէ: Ահապէս այդ կապիտալիզմի մուտք գործելուն մեր ժողովրդի մէջ, քանի որ եւրոպական ժողովուրդների առաջադէմ գործիչները տեսնելով ու ապացուցելով նրա, կապիտալիզմի, բոլոր մեծամեծ շարիքները, աշխատում ու գործում են այսօր կործանել նրա անիրաւ բէժիսի կարգերը: Եւստրալիայի, առաջին, առում եւ, կապիտալիզմի մուտք գործելուն մեր ժողովրդի մէջ, — յանցանք է: Այսօր մեր առջին կայ մի գիտութիւն, որ մեզ ներկայացնում է այն սոցիալ-տնտեսական կազմակերպութիւնը, որ կարող է մի կողմից առաջն առնել առհիւ կապիտալիզմի զարգացմանը հայ ժողովրդի մէջ, մի եւ նոյն ժամանակ միւս կողմից հայ ժողովրդին կարող է գնել այնպիսի սոցիալ-տնտեսական բարեկարգ պայմանների հոգի վրայ, որ նա ամեն այն ազատութեամբ կարող կլինի լիակողմանի ու լիազորաբար կերպով զարգանա: Սոցիալիզմի գիտնական արտայայտութիւնն է այն սոցիալական, այն ժողովրդային յեղափոխութեան, որ պէտք է ժողովրդի ձեռքը դր-

քաղաքական կառավարութեան ղեկը, քննելով դրոշմ ամենալայն ռազմական քաղաքական ազատութեան պայմանները մէջ, և այդ ղեկի օգնութեամբ ու միջոցով արդիւնազորութեան բոլոր եղանակները միջոցները, երթեկութեան յարմարութիւնները, — այսինքն՝ հողը, գործարանները, մեքենաները, գործիքները, երկաթուղին, շոգենոսը և այլն, որ այսօր անհատական, կամ զանազան վաճառականական ու աւելցնեցական ընկերութիւնների սեփականութիւններ են, — դարձնէ հասարակական սեփականութիւն, հասարակական սեփականութիւն Վրանով վերջ կրնալէ բարձր ու ցածր, ունենալու ու ազատ դասակարգների գոյութիւնը, դասակարգների, որոնք ներկայումս գոյութիւն ունեն այն պայմանի շնորհով, որ արդիւնազորութեան միջոցները, հետևաբար և դրանց արդիւնքի ամբողջ հարստութիւնը, յայտնաբերւում են մենաշնորհ սեփականութիւն առանձնաշնորհված դասակարգի, որ կազմում է մի շնչին փոքրամասնութիւն իսկ ժողովրդային ահագին ընդհանրութիւնը, շնորհով իր թէ՛ քաղաքականապէս իրաւաւորի և թէ՛ անտեսակաւ, նուազեաւ ազատ լինելուն, հանդիսանում է այդ առանձնաշնորհված դասակարգի ճորաբանութիւնը ու կերակրողը։ Այդ անիրաւ պայմանը ծառայում է իբրեւ տղիւրդ գոյնազան դասակարգների թնամութեան գէպ իրար, մարդկային հասարակութիւնների անդամների մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական ու սոցիալ-անտեսական անհաւասարութեան, որտեղից և առաջանում են ամենայն շարիքներ Բարեկարգելով մարդկութեան գոյութեան հիմքը — անտեսական յարաբերութիւններն ու կեանքը, սոցիալիզմը մարդկային ողջ սոցիալական յարաբերութիւնները պարզ է հիմնէ նոյնպէս խելացի, արդար ու համեմատ յիշողների վրայ։ Սոցիալիստական կազմակերպութիւնն ամենաբարձր ու կարգաւ կերպն է մարդկային հանրակեցութեան — Բացի մինչ այժմ առած բոլոր հիմքերից, որոնց գոյութեամբ սոցիալիստական զապախարների ու նպատակների իրականացումը Հայաստանում յայտնաբերւում է անհրաժեշտ յանուն ժողովրդի բարօրութեան ու զարգացման, սոցիալիզմն իր իրականացման համար ունի և ուրիշ գրական հիմք հայ ժողովրդի մէջ։ Քայանի է հայ գիւղական համայնական, կոմունական կարգերը, հողատիրութեան կոմունական կեդրերը։ Հին ժամանակներից ժառանգած այդ մեծ հարստութիւնը՝ գիւղական համայնքը կոչված է ապագայում մեծ դեր խաղալու հայ ժողովրդի բարօրութեան գործում, ստանալով իր այժման ձև ու կարգերից անհամեմատ բայն, անհամեմատ կատարելագործված կերպարանք։ Եթէ մի կողմից արհեստագործների համայնքները Հայաստանում արագարար կործանվում են, դա, ինչպէս վերն ապացուցեցի, մէկ յայտնի կողմից բանում է Հայաստանի գոնե սոցիալիզմի առջև։ Բայց միւս կողմից, քնդհակառակը, հայ գիւղական համայնքները ստանում են առատել բայն ու բնագործակծաւ և գրանդի նմանապէս աւելի բոյնարժան կերպով բանում հայ ժողովրդի կարգերը սոցիալիզմի հանդէպ։ Շնորհով կառավարութեան անազորմ կամայականութեան

և անօրէն ու անարգել կեղեքումների. շնորհով ուղղակի ու անուղղակի հարկերի գծաբառանկի ծանրութեան և այլն գոյնանման պայմանների, — այդ բոլորի շնորհով է, որ հայ գիւղական համայնքներն աւելի ու աւելի են ընդարձակվում իրենց ծառայականութեամբ։ Անհատ գիւղացի սեփականատէրը մենակ անկարող է լինում գիւղնալ կառավարութեան կեղեքումներին ու ծանր հարկերին։ Կամ կառավարութիւնն է հարկերի փոխարէն ի վերջոյ գիւղացուց խլում հողը, կամ այս վերջինը կեղեքումների, հարստահարութիւնների ու հարկերի շնորհով պարտաւորված է լինում ձգել իր հողն ու գաղթել հեռաւոր երկիրներ՝ ուրիշ գործով իր ու իր ընտանիքի տալուտար հայրաթիւն և կամ անհատական ուժով չկարողանալով դիմանալ վերալիւծ հարուածներին, նա միայն ու մէկ գոյութիւն ունեցող գիւղական համայնքի հետ, իր հողը գարձնելով ու սեփականութիւնն ապահովելով համայնքի։ Այս արդարեւ, իր կացութեան ներկայ պայմաններում անհատ գիւղացի հողատէրն ուրիշ միջոց չունի դիմանալու կառավարութեան հարստահարութիւնների կամայականութեան առջև, եթէ ոչ նոյն իսկ իր շահերի տեսակէտից, միայն միայն համայնքին, սա աւելի դիմացկուն լինելով, իբրեւ հաւաքական ոյժ։ Այդպիսի միայնակ երեւոյթներ ներկայումս Հայաստանում պատահական երեւոյթների թւում չեն արդէն։ Այս գրանց յաճախակի փորձերը վաղ թէ ուշ կարող են հանգել այն կէտին (ինչպէս այսօր իսկ տեղ-տեղ երևում է), որ մի քանի ու աւելի շատ գիւղեր միանգամայն կկողմեն մէկ ընդհանուր համայնք։ Բարբոսիւն տարբեր տղիւրդից առաջանալով, այդ երեւոյթը, այսինքն՝ անհատական սեփականութեան դարձնելը սեփականութիւն համայնքի, յայտնաբերւում է ամենահատուտ հիմք սոցիալիզմի ամենազիւտար պահանջի ազդակ իրագործման — գարձնել հանրական, հասարակական, հանրաժողովրդական հողը ու գոյնից սեփականութեան ամենաշնորհված կերպարանքը ամենաշնորհված կերպարանք։ Եթէ մի կողմից արհեստագործների համայնքները Հայաստանում արագարար կործանվում են, դա, ինչպէս վերն ապացուցեցի, մէկ յայտնի կողմից բանում է Հայաստանի գոնե սոցիալիզմի առջև։ Բայց միւս կողմից, քնդհակառակը, հայ գիւղական համայնքները ստանում են առատել բայն ու բնագործակծաւ և գրանդի նմանապէս աւելի բոյնարժան կերպով բանում հայ ժողովրդի կարգերը սոցիալիզմի հանդէպ։ Շնորհով կառավարութեան անազորմ կամայականութեան

(capitalisation), արդեն ազդեցութեան այն սխառեմը, որ պատուէն է կապիտալիզմի Այդ ֆազիսի անխառնութիւնները, թշուառութիւնները, վնասակարութիւնը ժողովրդային բանաւոր ընդհանրութեան համար՝ եւ ձեզ կարծ կերպով ներկայացրին խօսեցի նմանապէս սոցիալիզմի մասին, որ կանխապէս արգելք դառնալով կապիտալիզմի չարքներին հայ ժողովրդի մէջ նրա քաղաքական ու սոցիալական տեսական կեցութիւնը կամիտիէ նպատակայարմար ու բարեկարգ պայմանների սահմաններում, նպատակելով նրա մարդկային նպատակի իրագործմանը, նրա բոլոր կարողութիւնների ու ընդունակութիւնների լիակողմանի ու կատարեալ զարգացմանը: Բայց այդ բոլորից, եւ նոյնպէս սակայնուցից, որ հայ ժողովրդին ընտանի լինելով թէ՛ արհեստաւորների եւ թէ՛ գիւղական համայնքների կարգերն ու ընդհանուր կեանքը, նրան դժուար չի լինել ըմբռնել ու հասկանալ սոցիալիզմը, որ համայնական կեանքի ամենակատարեալագործված ու զրանական հիմունքների վրայ հաստատված կերպն է: Այդ կէտի հիման վրայ էլ սոցիալիստական կազմակերպութիւնն իր հաստատութեան համար ոչ դժուարութեամբ հոգ կդնեն մեր ժողովրդի մէջ, որ նրան համակրելով եւ տեսնելով նրա նաւ իր խնդիրների սրաւորման թիւերը, կաշակցէ սոցիալիստներին այդ կազմակերպութեան իրագործման համար մղված պատերազմում — Այժմ ձեզ պարզ է թէ ինչու եւ՛ եւս սոցիալիստ յեղափոխական, թէ ինչու եւ՛ եւս հայ ժողովրդական սոցիալիստ յեղափոխական:

Իսկ ուղիւս ուսումը պիտի անեն. — Այդ ամենը շատ բաւ: Չեր քաղաքական դաւանանքով դուք սոցիալիստ էք եւ աշխատում էք զիւնականօրէն բացառել թէ ինչ հոգի վրայ է կարող պատատաւել ու զարգանայ սոցիալիզմը հայ ժողովրդի մէջ: Գուք ուզում էք ապացուցանել, որ նա ունի օրինաւոր հիմքեր դրա համար եւ որ հայ սոցիալիստների գործունէութեան Զորավոր մեր ժողովրդը կյայտնով ընդունակ ու արամաղիր ձեզ հետ միասին սոցիալիստական կազմակերպութիւն հաստատելու հայտատանում: Գուք համոզված էք, որ հայ ժողովուրդն էլ կոչված է մասնակցելու այն «մեծ սոցիալական պատերազմին», ինչպէս ասում էք դուք, որ Եւրոպայում, բանաւոր ժողովրդի կարգերը մտած եւ նրա հետ միասին, մղում են սոցիալիստներին ընդդէմ իրերի ներկայ վիճակի, ընդդէմ ներկայ հասարակական կարգ ու կանոններին: Եւ խօսքով, դուք, սոցիալիստներու, ուզում էք կերպարանաւորել, կործանել ներկայ բոլոր կարգ ու կանոնները եւ նրանց տեղը հաստատել մի նոր կազմակերպութիւն մարդկային հանրակերպութեան, մի նոր մարդկային աշխարհ: Որքան այդ բոլորը ճշմարիտ ու գործնական է՝ եւս յանձն չեմ առնում քննադատել թէ՛ օրինակով, կարող եմ խտտովանել, որ ճշմարտութիւն կայ իսկ թէ, որքան դա ճիշդ է գործնական տեսակէտից, դա մեզ կապալուցանեն հայ սոցիալիստներին իրենց պրակտիկական գործունէութեամբ, եթէ մի կողմից՝ այդ գործունէութեան համար նրանք կարողանան

մեր երիտասարդ ինտելլիգենցիաի մէջ առաջացնել զիտակցական սոցիալիստներ, որ հեշտ բան չէ, եթէ ճիշդ է մեր առաջադէմների շրջաններում տարածված կարծիքը, թէ հայերի մէջ պահպանողական ոգին շատ զարգացած է, եւ եթէ միւս կողմից՝ դուք, սոցիալիստներ, ու ջողէք ձեր այժմեան զխառն աշխատութիւնը, այսինքն աւելեք ստեղծել մէկ ընդարձակ ու զօրեղ կազմակերպութիւն զիտակցական սոցիալիստներից, որի մասին ստեղծ դուք խօսել էք հետո: Բայց թողնելով այդ բոլորը մի կողմ, եւս դարձեալ առաջարկում եմ ձեզ այն հարցը, որ արդէն մէկ անգամ առայի: Սոցիալիստական կայմակերպութեան հաստատութիւնը Հայաստանում, իմ կարծիքով, ապագայի խնդիր է: Մինչդեռ հէնց այսօր հայ ժողովրդի գրութիւնն աննախանձելի է եւ ամեն մի հայի սրտում, լինի նա յեղափոխական, թէ խաղաղ առաջադիմական, այն միտքն է յղանում թէ այսպէս կամ այնպէս պէտք է թեթեւացնել նրա գրութիւնը: Նրա այսօրուայ վիճակը զանաւ է եւ մենք պիտի ձեռք դարձնենք այնպիսի միջոցների, որոնք գործնական են եւ որոնք նրան թոյլ կտան փորքին ազատ շունչ քաշել: Չեզ, իբրեւ համոզված յեղափոխականի, եւս չեմ կարող համոզել, որ ներկայ պայմաններում խաղաղ առաջադիմական միջոցներն են գործադրելի ամենայնպէս ճանապարհը: Բայց դուք, իբրեւ յեղափոխական, ինչո՞ւ այսօր չէք ուզում այն ուղիով ելնալ աշխատել, որ հայ ժողովուրդը ձեռք բերէ այնպիսի քաղաքական ինքնուրոյնութիւն, օրինակ, ինչպիսին ունի Բոլշաւիստ: Գա աւելի գործնական ու դիւրամտ չեղի կլինի, քան հաստատել Հայաստանում այն ժողովրդային հանրային կառավարութիւնը՝ ռաւիտակցական քաղաքական ազատութեան պայմաններում սահմանված, որ ձեր մօտակայ նպատակն է: Աւելի գործնական նպատակ ցոյց տամ ձեզ. — Գուք, հէնց իբրեւ յեղափոխականներ, ինչո՞ւ չէք ուզում գործել ճշգրտ յօդուածի գործադրութեան համար թէ՛ եւ ձերանց մէջ տարածված կարծիք կայ, որ այդ յօդուածն ինքն ըստ ինքեան այնչափ ազբաւ եւ մի եւ նոյն ժամանակ մութ խօսքերով խտտումներ է տնում, այնչափ անընդունակ է բաւարարութիւն տալ հայ ժողովրդի ամենակարեւոր պահանջներին ու կարիքներին, որ այդ յօդուածի գործադրութեան համար յեղափոխական պիտի կազմել, այդ պիտի յետոյ կորցնել, արիւն թափել, ժողովրդին ոտի կանգնեցնել եւ հազարաւոր զոհեր առաջացնել. — այդ բոլորը միանգամայն խելագարութիւն եւ մինչեւ իսկ թերեւս յանցանք է. — թէ՛ այդ կարծիքը ձերանց մէջ տարածված է, բայց եւս չեմ կարող չտեսնել, որ ճշգրտ յօդուածն այսպէս թէ այնպէս, դարձեալ մինչեւ մի յայտնի ստորձան կրարեկարգէ հայ ժողովրդի վիճակը, թէ՛ կուզէ հէնց նրանով որ կառավարութեան դաժնկեան սրի փայլը քիչ կնսեմացնէ եւ վայրենի յեղերի յարձակումները կնախադրու շարժել: Չեր յեղափոխական գործունէութիւնը, իմ կարծիքով, թէ՛ կուզէ նոյն իսկ այդպիսի հոգի վրայ դնել, որոնք գործնական կլինի: Առաջարկելով ձեզ այս հարցերը, եւս միայն մտադիր եմ պարզել ինձի ձեր ծրագրի մի բանի կէտերը: Ինչ

քըս անձնապէս, ինչպէս ձեզ յայտնի է, դէմ եմ յեղափոխական ձգտումներին և թէ ինչ հիմունքների զօրութեամբ — ես դա ձեզ կասեմ իր ժամանակին:

Սօցիալիստ յեղափոխականները, որ այսօր հայ ժողովրդի կուտուրական խաղաղ առաջադիմութեան մասին է երազում և դրանով անվում, աշխատում էք նուազագոյն յեղափոխութեան նշանակութիւնը: Այդ հարցերն ինձ ուղղելով, դուք ապացուցանում էք, որ անտես էք թողնում, որ մինչև իսկ մտածում էք սոցիալիստ յեղափոխականներին նպատակը: Ամենից առաջ մենք սոցիալիստ ենք և իբրև այդպիսիներ, մենք իսկապէս ունենք մի նպատակ: Դա այն է, ինչ որ մեր ծրագրում կոչված է «հեռուոր նպատակ», այսինքն սոցիալիստական կազմակերպութեան հաստատութիւն Հայաստանում: Իսկապէս, ասում եմ, դու է մեր նպատակը: Եւ մեր ծրագրի մնացած կէտերը, սկսած այն կէտից, որ կոչված է «մտակայ նպատակ», — այսինքն ընդարձակ սոսկապետական քաղաքական ուղտութիւն թ. Հայաստանում և ազգային անկախութիւն, — մինչև վերջին կէտն ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ մի ջոցն և ր հասնելու մի նպատակին: Եւ ունենալով իբրև նպատակ սոցիալիստական կազմակերպութեան հաստատութիւն Հայաստանում, լիովին տրամաբանական է, որ մեր ամբողջ գործնական ծրագրերը պէտք է խստորէն կանոնաւորվէ ու կազմվէ յոյ մեր նպատակի տեսակէտից ու զօրութեամբ, յոյ մեր նպատակի իրադրման ծառայէ: Մի նշանուոր կէտ, որ մենք ըմբռնել ենք, մէկ անհրաժեշտ պարտականութիւն, որ մենք կատարել ենք: Եւ եթէ այսօր, թիւրքահայ ժողովրդի ներկայ գրութեան միջոցին, մենք ասարեղ ենք գուրս գալիս որպէս յեղափոխականներ, դա հենց այն պատճառով, որ նախ և առաջ մենք սոցիալիստ ենք: Եւ այդ չհասկանալով, դուք մեզ առաջարկում էք մի կողմ չսլորել մեր սոցիալիզմը և գործել այնպիսի մի բանի իրագործման համար, որ ուղղակի վնասակար ու հակա ռակ է մեր նպատակին. — դուք մեզ առաջարկում էք արիւն վօթիւր ապստամբել ընդդէմ կատախարութեան Հայաստանից ստեղծելու համար մի երկրորդ իշխանական բռնակալութեան լուծը կրող Բօլշեւիստ Բայց արդեօք դրան ենք ձգտում մենք, սոցիալիստ յեղափոխականներս: Արդեօք այդպիսի մի քայլ կարող է համարվել մի միջոց մեր նպատակի իրագործման նպատակը: Միթէ կարծում էք, որ լոկ ազգային ambition-ի թելը գրութեամբ, լոկ ազգային սնտիառութեամբ ենք գրոված, որ մենք, սոցիալիստ յեղափոխականներս, ձգտում ենք ձեռք բերել հայ ազգային անկախութիւնը: Միթէ կարծում էք, որ մենք ձգտում ենք թիւրքիայից դատվել հենց արդպապէս նրա համար, որ թիւրքերը թիւրքեր են ու թիւրքիան էլ թիւրքերինը, իսկ մենք հայեր ենք և ուզում ենք Հայաստանն էլ մերը լինի: Միթէ կարծում էք, որ մենք կուրացած ենք թթու ազգասիրութեամբ, նեղահայեաց նա ցիօնալիզմով (nationalisme): Եւ ինչ ազէս երազ, թիւրք սուլթանից ազատվել մի նոր հայ սուլթան

մեր զլխին կանգնելու համար... Բայց ինչ է պէտք հայերիս բողաքական ինքնուրոյնութիւն, ազգային անկախութիւն, եթէ դարձեալ անհատ կատախարիչ, — լինի նա իշխան թէ թագաւոր, — պիտի ճանաչվէ տէր հայ ժողովրդի և նրա ճակատագրի միակ վճատու: Կո չի լինի միթէ նոյն սուլթանական բռնակալութիւնը, լոկ այն դանդաղութեամբ, որ այդ բռնակալութիւնը, այդ անհատական կատախարութիւնը փոխադրվում է հայկական հողի վրայ: Եւ այդ քայլն անելով արդեօք հայ ժողովրդին չենք ստիպել յարգել ու սիրել ճանապետութեան կորստաբեր, աւերիչ ու հակաժողովրդային սկզբունքը, փոխադրելով այդ սկզբունքը հայկական հողի վրայ, — յարգել ու սիրել մի սկզբունք, դէպի սբը, շնորհով սուլթանների բռնակալութեան, հարածումներին, հարստահարութիւններին, հայ ժողովրդին այսօր զգում է միայն տակալութիւն և որից ազատվել նրա միակ իղծն է: Վի լոյլչած քայլն անելով արդեօք մենք չենք գործիլ բան ժողովրդի շահերի դէմ, որոնց մտաին հոգալ, յանուն որոնց գործել մեր սուրբ պարտականութիւնն է: Այդ քայլն անելով արդեօք մենք չենք յայտնվիլ գործակիցներ հայ բռնաւորների, պաշտպանների հակաժողովրդային ձգտումների, թշնամիների իսկ հայ ժողովրդին: Կայեցէք տեղի խորը փողովրդի բանւոր ընդհանրութեան բարօրութիւնն ու կամքը և այդ բարօրութեան իրագործումն ու այդ կամքի կատարելալ ազատ արտայայտութիւնը — մեր երգոված երկու անխախտելի սկզբունքներն են: Եւ ինչ էք կարծում, միթէ կարող են այդ երկու սուրբ սկզբունքները գործնական հանդիսանալ մէկ այնպիսի հայկական րէժիմում, որտեղ ժողովրդի պետը, կատախարիչը ոչ թէ ժողովրդին ինքն է, ալ մէկ անհատ է: Իշխան թէ թագաւոր: Այդպիսի անհատական րէժիմի սկզբունքն իր յիտգորութեամբ գործադրվելու համար արդեօք կարող է իրեն բարբառվին հակառակ վերայիցած երկու սկզբունքներին գործադրութեանը ևս տեղ տալ Վնտակաբար, դա անհնարին է: Իրար հակառակ սկզբունքներ անկարող են միաժամանակ գործադրվել, — դա պարզ է: Արեւմտ ձգտելով Հայաստանից ստեղծել մի երկրորդ Բօլշեւիստ, ինչպէս դուք էք խորհուրդ տալիս, հաստատելով մէկ անհատական րէժիմ մի երկրում, մենք, սոցիալիստ յեղափոխականներս, ուղղակի կհանդիսանանք հակառակարգներ ժողովրդային բանւոր ընդհանրութեան շահերի ու բարօրութեան, որեւին և մեր նպատակի, ձեռք ձեռք տված ժողովրդի գահիճների հետ միասին: Այո, այդ անելով, մենք էլ կայանվինք գահիճներ հայ ժողովրդի գաւաճանների ժողովրդական մեծ գործի, որոհետե մեզ քաջ յայտնի է, որ միմիայն հանրային ժողովրդային կատախարութեան սխառմը ժողովրդին միջոց կապ ազատ կերպով արտայայտելու իր կամքը, կատարելալ ու իրազօր իրաւունք ունենալու միջոցներ, քննել ու վճել երկրի բոլոր կառավարչական գործերը, ամենայն ազատութեամբ ջանալու իրագործել հանրային շահերի պահանջները, ձգտելու հաստատել սոցիալիստական հանրակեցութիւն, որով որեւին և երազ չի մնալ բնդհանրութեան

Կառավարելու ու վերակազմակերպողականի բարձրագույն թիւնն ու գարգացումը: Իսկ անհատական կառավարութեան հաստատութիւնը Հայաստանում — ինչ կերպարանք էլ ունենայ այդ անհատական կառավարութիւնը, — հայ ժողովրդի զլխին կառաջացնէ մեծամեծ թշուառութիւններ թէ նրա քաղաքական և թէ անասական կեցութեան վերաբերութեամբ: Անհատական կառավարութեան կերպերը, որպէս էլ նրանք լինեն, հիմնվում են քաղաքականապէս ժողովրդի անձայն խմորաթեւան, հըս հպատակութեան, նրա կամքի բնորոշութեան, նրա պահանջներին տնտեսաբանութեան ու ճնշման սկզբունքներին վրայ. իսկ անասականապէս՝ հիմնվում են նրա ճորտութեան վրայ, գիգելով նրա զլխին ամեն տեսակ հորկեր, գնելով նրա աշխատութիւնը նոյն իրեն ժողովրդի բարեկեցութեան համար ամենամեղաբար պայմաններին մէջ: Անհատական կառավարութեան սկզբունքներին հաստատարիմ մնալը, նրանց պահպանութիւնն ու զորմագլուխութիւնը նկարագրած իսպէս են պահանջում Այլապէս նա ինքն իրեն կհասցնէ մահացու հարսած: Բացի այդ ամենից, անհատական կառավարութիւնը հաստատվելով, իր շահերի տեսակէտից և իր անհատական գերելիանութիւնն ամրացնելու համար, լոյնարձակ կերպով բաց կանէ Հայաստանի գոնեւրը կապիտալիստական արդիւնադրածութեան, կապիտալիզմի առջև, միշտեւ այդ անելով նոյն իսկ իր լիազօրութիւնն առաւել հաստատ հիմունքներին վրայ գնելու համար, նա հայ ժողովրդային բանոր ընդհանրութեան համար կռնեղծ անասական ամենամեղաբար ճորտութեան գարազլուխ ալ կը կերպ չէ կարող լինել: Բանի որ մեակ սօցիալիզմն է, որ կարող է ժողովրդին փրկել կապիտալիզմի աւերիչ ազդեցութիւնից: Եթե սօցիալիզմն է, որ կարող է նախադաշտանել, մի կզմ հրել կապիտալիստական թագաւորութիւնը հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ, միանշանայն թէ՛ առաջնաանելով կապիտալիզմի ծնունդ սրբախտարիատի գարգացումը հայ ժողովրդի մէջ և թէ՛ այդ ժողովրդի անասական կեցութիւնն ամրապնդելով սօցիալիստական կազմակերպութեան կերպերի մէջ: Եւ չէ՞ որ մեր, սօցիալիստներն, ամենապիտար հողոնից մէկն է, ինչպէս մեր խօսակցութեան սկիզբը բացատրեցի, նախադաշտանել հայ ժողովրդին. կապիտալիզմի ախտից, առաջնաանելով Հայաստանում այդ ախտի մուտք գործելուն, որ ստեղծելով իրիւրում հազարաւոր, միլիոնաւոր բանոր ապքառներ, սրբախտարիատ գատակարդ, կյանքնէ գրան չնչին փորձամանութիւն կազմող առանձնաշորհիւմ, կապիտալիստ գատակարդի անգուսկ կամայականութեան, կը գարծնէ գրան մահու ճիրաններին գոհ, որի սակարներից կազմած ահագին արիւնաթաթախ աշտորակի վրայ կծածանվէ կապիտալիզմի անխժված գրոյակը՝ վրան հետեւեալ հրեղէն բառերով. — «Արքայութիւն ունեւորների և դմնը չունեւորների»: Արդեօք գրան ենք ձգտում մենք, սօցիալիստ յեղափոխականներա իսկ այդ բոլորն անպատճառ սպգլսն կլինի, եթէ վաղը Հայաստանում մենք ունենանք անհատական կառավարութիւն, անհատ կառավարիչ: Արդեօք

նախները մեր առջին են Արթուրում, Յոզեֆում ու այլ-
որ սկսել է մուտք գործել այդ կապիտալիզմը, որին,
բազմաթիվ տեղեր սոցիալիստները, յեզափոխականներն ազ-
գային անկախութիւն ձեռք բերելու, չեն մտածել կամ
չեն կարողացել նախապայմանել, բնականաբար անհատ-
կան կառավարութեան երկաթէ ձեռք թափ, ին-
քստրէն հաստատելու հանրային ժողովրդային կառավա-
րութիւն առանց իշխանի կամ թագաւորի։ Եթէ սերը ու
բազմաթիվ տեղեր սոցիալիստականներն ազգային անկախութիւն ձեռք
բերելիւմ չեն կարողացել արգելք լինել ոչ անհատա-
կան կառավարութեան հաստատութեան և ոչ զրան
հետեւող կապիտալիզմի մուտք գործելուն իրենց երկրում,
— զրան պատճառ են եղել անշուշտ և այն հանգամանք-
ները, որոնց միջոցին նրանք ձեռք են բերել իրենց ինք-
նուրոյնութիւնը, բայց զրան պատճառ է եղել և այն, որ
նրանք այն ժամանակ չեն սենցել սոցիալիստ յեզափո-
խական դարձը կուսակցութիւն։ Այդ կուսակցութիւնը
կարող էլինել գործել յօդուտ հանրային ժողովրդային կա-
ռավարութեան հաստատութեան իրենց երկրում բնորոշ
անհատական կառավարութեան, որով և կարելի էլինէր
այնպիսի միջոցների ձեռք դարձել, որ միապետայն արգել-
ւելով կապիտալիզմի մուտք գործելը երկրի ներքը, ժո-
ղովրդի սոցիալիստները կ'ընէր նոյն իր, բան որ ընդհան-
րութեան, շահերին օգուտ պայմանների հոյի վրայ։ Բժ-
շարիւն այդ շարքը . նա լսել հիմա է ոգում անել այդ
իր սոցիալիստների գործունէութեամբ, բայց միթէ զրա-
նից պէտք է հետեւեցնել, որ մենք էլ չի պիտի սնենք։ Կե-
զաք մեզ, սոցիալիստ յեզափոխականներին, առաջարկում
էր գործել Հայաստանից երկրորդ Յոզեֆում տանգոնը,
ինչ է թէ տնտեսներ մեր հայկական ազգային անկախու-
թիւնը։ Ինչ ծաղր . . . Ա՛յ, այդպիսի ուղղութիւն տալ
հայկական յեզափոխութեան մենք չենք համաձայնել։
Գարձալ իրեն հայ ժողովրդական սոցիալիստ յեզափո-
խականների, գործնաւ յայտնաբերական սկզբունքների գո-
րութեամբ, գործնաւ յայտնաբերական մեր նպատակի իրագործ-
ման, մենք գէշ ենք ազգային անկախութիւն ձեռք բերելուն
պարզապէս ազգային անկախութիւն ձեռք բերելու հա-
մար, այն էլ տարւոյ զրան անհատական կառավարութեան
կերպարանք, ինչպէս դաք էք առաջարկում գէշ ենք, հա-
մարելով դա փաստաւոր ժողովրդի իսկական շահերին,
ծայրահիշ կերպով անհայտ ու հակառակ մեր սկզբունք-
ներին ու համոզումներին և ան դ ո Ր ծ ն ա կ ա ն , ո չ
պ ր ա կ ա ի կ ա կ ա ն և նայն իսկ նոր արգելք մեր
նպատակի իրագործման համար։

Խ ա զ ա ղ _ ա ս ա ջ ա զ ի մ ա կ ա ն ։ — Բայց գիտե՞ք, որ զուր գեւմ էք այնպիսի մի բանի, որի իրազործումն այսօր գիտակցարար թէ անգիտակցարար ըզմում է ամեն մի հոգ, լինի նա ինտելլիգենտ թէ մեակ, լինի նա համարեւոյ յեղափոխականների թէ խաղաղ _ առաջադի մականների, — զուր գեւմ էք հայոց սզգային անկախութեան։ Բայց մի և նոյն ժամանակ եւ ձեզ յիշեցնում եմ, որ զուր հակառում էք ձեր, սոցիալիստ _ յեղափոխականներից, ծրագրին, որտեղ սզգային անկախութեան

ընդարձակվող ուղիի միայնով, կանգ կառնէ և կպահպանէ ժառանգած բարբառները, ընդունված կուլտուրաների մի յայտնի աստիճան տարբերութիւններն իրար մէջ: Միթէ այդ միացումը ողջ զարգացած մարդկութեան չի հասնիլ մինչ այն աստիճանը, երբ նա իրենից կկազմէ մէկ ամբողջութիւն, մարդկութեան, որն այդ գրութեան հասած իր կեանքի կերպերով միմայն կզանազանվէ այնչափ, որչափ դա պահանջում է զոնազան վայրերի մտաւոր ատոջնապահութիւնը (hygiène rationnelle) և ոչ երբէք աւանդական սովորութիւնները. մարդկութեան, որի անգամներն ամեն բան իրար մէջ կհասկանան, խօսելով միայն երկու խրեք համախարհային լեզու, մասնագէտ լեզուաբաններին թողնելով ուսումնասիրել կործանված գրականութիւններն ու բարբառները, անհետացած տեղական սովորութիւնները, որ առաջ զանազանել էին ազգութիւններին իրարից. մարդկութեան, որ կմտանայ ամեն նախկին թշնամութիւններն ու սեփական ազգութեանը ուղղակի կերպով գովասանքներ ուղղելով միւս ազգութիւններին հակառակ. մարդկութեան, որ ամեն ազգութիւնների հերոսներով կհաղաւանայ Հինց նոյնպէս, որպէս այսօրուան ֆրանսիացին հալարանում է մեծ մարդերով բոլոր քաղաքների Հին Ֆրանսիայի, երբ այդ երկրի գաւառների ու ֆեոդալական անհատներին մէջ գեա տիրում էր թշնամութիւնը. — միթէ այդ միացումը (զեւ որ բնական կերպով ընթանում է այժմ մարդկութիւնը) ողջ զարգացած մարդկութեան, ասում եմ, չի հասնիլ մինչ այն աստիճանը, երբ նա իրենից կկազմէ մէկ ամբողջութիւն — Ես կարծում եմ, որ դա կհատարվէ և այլ կերպ ենթադրելը կլինէր կատարելապէս հակառակ պատմութեան ընդհանուր ընթացքին: — Մինչև հիմա ես ձեզ բացատրեցի թէ ինչու և ինչպէս ենք սկզբունքով դէմ ազգային անկախութեան, ուրեմն ազգութիւնների նորանոր անջատման նորանոր գաղտնիք, որ ինքն ըստ ինքեան հակառակ է առաջադիմութեան օրէնքին, հետեապէս և նորանոր գծաւորութիւններ առաջադիմ է «զարգացած մարդկութեան մէկ ամբողջութիւն» կազմելու ընթացքի առջև: Բայց հասարակական կեանքում պատահում են այնպիսի պայմաններ, այնպիսի հանգամանքներ, երբ նոյն իսկ յանուն առաջադիմութեան պրակտիկական գործունեութեան մէջ խեղդի լեզումներ առաջադիմական ընդհանուր ընթացքից յայտնվում են անհրաժեշտ, անխուսափելի երբեմն: Այդպիսի պայմանի մէջ է այսօր հայ ազգը, և թիւրքահայ ժողովրդի գրութեան բարեկաման վերաբերութեամբ պրակտիկական գործունեութեան մէջ մենք պաշտպան ենք նրա ազգային անկախութեան այնչափ, որչափ այդ ազգային անկախութիւնը յայտնվում է մէկ անհրաժեշտ միջոց, մէկ անխուսափելի պայման մեր նպատակի իրագործման համար: Եւ ահա ինչպէս...

զացած մարդկութեան միացման» թէօրիան, չէ՞ որ Հինց այդ հիման վրայ դուք նմանապէս հանդիսանում էք հայոց լեզուի, գրականութեան զարգացման էլ հակառակ: Սօցիալիստ յեղափոխական — Ամենին: Ես ձեզ կարող եմ հաւատացնել, որ սխալվում էք: Գուք մոռանում էք, որ եթէ ապագայում թէ՛ հայոց լեզուն և թէ՛ հայկական գրականութիւնը զառնալու էլ լինեն արխիվների փոշիի պաշար, որի մէջ ուսումնասիրութեան համար կթաղվէ հեռաքրքիր ուրիշ՝ ապագայ մասնագէտ լեզուագէտը, դա տակալին չէ նշանակում, որ այսօր և գեա երկար ժամանակ հեռաւոր աղագայում, նոյն իսկ յանուն հայ ժողովրդի մարդկային առաջադիմութեան ու զարգացման, մենք արտառուոր չենք դա համար նրան մատակարարել կուլտուրական ամենապայն պաշար այն լեզուով ու գրականութեամբ, որով այսօր նա խօսում է և որով այսօր նա կրթվում է, և որոնց նա կգործածէ գեա երկար ժամանակ մինչ հեռաւոր ապագան... Բայտեւանութիւն տալով ձեր հարցին ու դուր վրդովման, ես շարունակում եմ խօսքս: — Ես ասացի, որ թիւրքահայ ժողովրդի գրութեան բարեկաման վերաբերութեամբ պրակտիկական գործունեութեան մէջ, մենք, սոցիալիստ յեղափոխականներս, այսօր պաշտպան ենք նրա ազգային անկախութեան այնչափ, որչափ այդ ազգային անկախութիւնը յայտնվում է մէկ անհրաժեշտ միջոց, մէկ անխուսափելի պայման մեր նպատակի իրագործման համար: Եւ ահա ինչպէս — (Կարոնակվէ):

Հ Ա Յ Ո Յ Կ Ե Ա Ն Ք Ը

Այս անգամ հայոց կեանքում մենք պիտի խօսենք զը. ւարձաի հարցերի մասին: Սակայն չկարծէք, որ գրանով ուզում ենք ասել թէ՛ հայոց կեանքը վերջին ժամանակներն այնքան ուրախ ու ծիծաղկոտ է եղել, որ մեզ դըւարձութիւն պատճառեց: Ահ, ոչ: Պատահում է երբեմն, որ մարդ որ և է անախորժ անցքից կամ պատահարից բարեկամութիւն զգալով, բարկութեան յատուկ կերպով չէ կարողանում արտայայտել իր այդ զգացումը, այլ ծիծաղում է և ծիծաղում է զայրացյալ ծիծաղով և մի և նոյն ժամանակ բարկութիւնից արտասլում: Մեր խօսքը Հինց այդպիսի զուարճութեան մասին է, Հինց այդպիսի զուարճութիւն են մեզ պատճառել հայոց կեանքում պատահած վերջին մի շարք սնցքերը:

Ահանք սնցեալ տարուայ վերջերից:

«Արեւելքի» 'անցեալ տարուայ 28 նոյեմբերի թուով՝ գետեղվեցաւ մէկ առաջնորդող Եւրոպայում գտնուող հայ անօրինական հրատարակութիւնների ու նրանց հրատարակիչների գէմ: Եթէ «Արեւելքի» խմբագիրները բաւականացած լինէին տեխական կոպտութիւններով և տղէա ու վտակոտ բառախաղութիւններով մեր գէմ — մենք չէինք խօսիլ նրանց մասին, նախ՝ այն պատճառով, որ իրենց

Իսաղաղ առաջագիտակցութեամբ. — Բայց սկզբունքով դէմ լինելով մեր ազգային անկախութեան, իրեն ազգերի նորանոր անջատման, և ներկայացնելով «զար

ոճն ու չկոտն արդէն բաւականաչափ ոտորացնում են նրանց և երկրորդ՝ այն պատճառով, որ մենք բոլորովին չենք յարգում ոչ նրանց և ոչ նրանց կարծիքը:

Բայց նրանք մեր վերաբերութեամբ չբաւականացան լոկ առիական հապտութիւններով ու իրենց տղիտութեամբ: Նրանք զործածեցին մեր գէտ այնպիսի քաղաքի ված ահաբեկներ, այնպիսի զրպարատիւններ, որոնց կտրելի է անուանել սատր ու ցածր, և զրանով նրանք ջանացին սխալ ճանաչել վրա դնել Հասարակական կարծիքը, Հայտնի բարին իբրեւ չար նրա ներկայացնելով, միանգամայն ստերով, միանգամայն շարաշար մեղան չեղով ճշմարտութեան գէտ: Կա անբարոյականութիւն է: Մենք մեր պարտականութիւնն ենք համարում հրապարակապէս պատահեալ այդ վարմանը, որ ընդունակ են կատարել միայն այնպիսի մարդիկ, որոնք վաղուց սովոր են տաճկական կեղծատարութեամբ ու երեսպաշտութեամբ չլել սուլթանների ոտները:

«Այդ հրատարակութիւններ, — գրում է «Արեւելքը», — իբր թէ Հայոց Ազգին կազմէ խօսելով թիւրքից կատարութիւնը կը քննադատեն: Հրատարակիչը կը լուսան եղիւր պատկէս Ազգին շահուն ծառայելու Հարկ է սուկայն որ խնաման թէ Ազգին ծառայելու շատ տարօրինակ միջոց մը հնարած են: Թէ իրենց հրատարակութիւնը, բաւ օգուտ մը չունենայէն զատ, մեծամեծ միտաներ կուտան Ազգին և իւր թանկագին շահերուն»:

Մեզ ինչ կ'աւատարանեն «Արեւելքի» խմբագիրները, եթէ մենք տանք նրանց, որ ձեր այդ տպերում նոյն խոկ ինքներդ ձեր հրատարակութեան պատկերն էք ներկայացնում: Թո՛ղ տան մեզ այդ պաշտները թէ արդեօք ողջը նրանց յանձնարարել է ամենաողել կերպով յարձակիլ այն ազատ խօսքի գէտ, որ յանուն ժողովրդային շահերի՝ քաջութիւն է ունեցել տաճիկ կատարութեան նոյն ազգի վրայ զործադրած անիրաւ ու բարբարոս բռնութիւնները երեսն հանել հրապարակապէս, որ արդարացի ըստիցիւթով ու զղումնրով պոկել է գիւմաին «Արեւելքի» խմբագիրների պէս անձերի գէտից, որոնք ստարանալով բարձրատիճան էֆֆէնդիների տաջն ու շահագիտական տեսակէտից, ամենայն ներելի ու աննրելի միջոցներ են գործ գնում վարագուրի տակ ծածկել թիւրք կատարութեան ու սուլթանի վայրենի հալածումները, հարստահարութիւնները, բռնութիւնները Հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ: «Ազգի թանկագին շահերին միծամեծ միտանել»՝ տուճն, ուրեմն, ուրեմն են, պարտներ, դուք թէ մենք:

«Տաճկական կուլտուրայի» ազդեցութեան տակ մեծացած «Արեւելքի» խմբագիրների տղիտութիւնն այնչափ է համարում, որ նրանք մեղադրում են մեզ թէ «օտարաշէն պատակ» ու երօգականացեալ» Հայերը թող թիւրքաշարատակ հայերի գործում չխտանվին: Տղէտներ, դուք նախատում էք մեզ, որ մենք Հայ ենք, որ մենք չենք գաւաղանում հայերին միմեանցից՝ ում հպատակ էք որ նրանք լինեն և որ միակերպ անկեղծութեամբ ու անաչաւութեամբ քննադատում ենք որպէս ռուս, որպէս պար-

սիկ, նոյնպէս և թիւրք կատարութիւնների վայրենիութիւնները, բարբարոսութիւնները, ճշումներն ու մ'ը ողջ Հայ ազգիս վերաբերութեամբ: Չլինե՞ թէ ձեր տղէտ պարզամտութեամբ կարծում էք, որ թիւրքաշար ժողովրդի դրութեան մասին մտածելու, խօսելու ու գրելու իրաւունք միմայն գուր ունէք և ուրիշ ու մի հայ:

Գրաւած իրենց հոտատկան արամարանութեամբ «Արեւելքի» խմբագիրներն ողջում են մեր հասցէին հետեւեալը. — «Անկեղծութիւնը» կը պահանջէ բաւ թէ ամենին ազգասիրութիւն չէ, մարդասիրութիւն չէ, քաջութիւն ու չէ, այլ ընդհակառակն է՝ հանդիսաւոր օտար երկիրներու մէջ, պատասխանատու թէ նէ բոլորովին զերծ վիճակի մէջ, և յիմարական յիմարը հատուտացած է, որ ամենի մէջ միակ խելօքն ինքն է՝ հրատարակութիւններ բնել, որք Ազգին տունը կը կարծանեն, որք թիւրքից մէջ բնակեալ հատուտութիւն Հայ ժողովուրդը նշտակ կրնան անպատահութեան, և այդ անպատահութեան աթիւմ ամեն կարգի հետեւնայ»:

Հին, վառն նախաւորներ, ողորմի՛ր տարակութիւն: Կուք նախատում էք մեզ, որ ազատ խօսքը հիշեցնելու համար մենք նրա արդար բարբարոս Արօպայց ենք խրվում ձեր սիրելի կատարութեան և ձեր գէտից: Բայց ինչ էք կարծում, ազատ խօսքն արդեօք կարող ենք այս օր հիշեցնել թիւրքիցում, ճշմարտութեան արդարան հրապարակապէս արդեօք կարող ենք հանդիսանալ թիւրքիցում, այդ գէտում արդեօք թիւրքը մեզ չի խելիլը ճշմարտութեան խօսքը չիւղլ տալով մեր կոկորդից պարագայ. բայց չէ՞ որ պիտի տան այդ խօսքը, կատարութեան ճշումները երեսն հանել կարող ենք արդեօք թիւրքիցում, պարզել ու պաշել ժողովրդի գրութիւնը և այդ դրութեան բարեկաման ինդիկներն ու միջոցները կարող ենք արդեօք ձեր պաշտած սուլթանի հովանու տակ: Կյանդգնէք միթէ, տան թէ՛ այն, կարելի է՝ Վախկոտներ, դուք գտնում էք կատարութեան տաջն և ձեր քաջութիւնը նրանով է արտայայտում, որ սուլթանի ապառկը ձեր գէտին՝ դուք «Երբեք Վեհափառութեան ուշադրութեան արժանի» լինելուց նշան էք համարում, որ սուլթանը թրամ է ձեր պատրիարքի երեսին, դուք տեսում էք թէ՛ «Վեհափառ»՝ ամպաւել է և անձրեւ է գալիս նրա բերանից, նրան «չի պիտի դրդուել»՝ Եթէ գաճիւտ չէ, եթէ դուք վախկոտ չէք, հապա ինչո՞ւ չէք յայտնում այն ճշմարտութիւնը, որ Հայ ժողովուրդը խելգիւմ է թիւրքի ըմ տակ: Կուք չէք կարող այդ ճշմարտութիւնն տան, ազատ խօսքը թիւրքիցում տաղալիլ չէ կարող: Սակայն դուք կատէք, որ ճմարտութիւնն այն չէ թէ՛ Հայ ժողովուրդը «սուլթանի հովանու տակ ամենաբարեկարգ» դրութեան մէջ է: Կամում էք, կեղծաւորներ, վախկոտներ: Կուք այդուհետեւ Կյանդգնում էք մեզ նախատել թէ ճմարտ ու ազատ խօսքը մենք Արօպայց ենք հիշեցնում: Հապա ինչո՞ւ դուք թիւրքիցում չէք ու նում մեզի պէտ, եթէ ձեր արդարած սուլթանն այնչափ «Հայրական զորտպիւթութիւն» ունի գէտի Հայ ժողովուր-

դի և ցանկանում է նրա բարին: Հապա ինչպէս եղաւ, որ այդ «Հայրախոս» սուլթանը զբաղնական օրէնքներն իրիտարութիւնս խտացրեց, որի դէմ տրանջում էիք դուք ինքներդ: Եւ դուք մեզ նախատում էք, որ մենք չենք ուզում ճանաչել սուլթանական վայրենի օրէնքները: Թող այդպէս լինի, բայց այնուամենայնիւ ազատ խօսքը Եւրօպայից դողացնում է և կարօնահէ դողացնել ձեր «Հայրագործ» ու փող սուլթանին և ձեզ նմաններին, նրա սարսկ ազգամիտներ, խիւղով ձեր դէմքին ճշմարտութեան անողորմ դատաւիճի՞ր: Բայց ինչ կառէք դուք այն օրը, որ հետո չէ, երբ այդ ազատ խօսքը հնչէ ձեր քթի տակին, ինչ մեղադրանքներ պիտի ուղղէք նրա հնչեցնողներին . . .

«Արեւելք» խմբագիրներն այն ատիճանի են հասել, որ իրենց «Հայրագործ» ու փողսպանած ինքնակալին ներշնչմամբ ու հրամանով արտարատ են ստար վարվել ոչ միայն մեր վերաբերութեամբ, որ ցածացնում է միայն իրենց, այլ և ստորաբարձ գրգարաութիւններ անել Հայ ժողովրդի դժգոյ մեծի ու գրութեան վրայ, ստախոսել սուլթանի վերաբերութեան մասին դեպ այդ ժողովուրդը: Գծրադարար, տեղը մեզ չէ ներում ներկայացնել ընթերցողներին «Արեւելք» խմբագիրների ստրկական լեզուն ու ոգին, նրանց գրգարաութիւնները: Կարծ կերպով կարող ենք ստալ բերել նրանց խօսքերից հետեւեալը. — «Հայք միշտ մեծաւ պարծանք կը հաշակեն թէ իրենց վայելած բարիքները կը սպարին Սամ. Վահան բարեբար հովանւոյն, և տակէ կարն ալ իրենց կայսրութեան ամեն բարեբար և ամեն նորանոր բարիք Վիհ. Սուլթանին հայրական իշխանութեան ներքէ միայն կրնան վայելել արեւու լոյսին պէս փայլող հաստատութեամբ»: «Պրոմէլին»-ը, դուք, որ ինքնակալարար ձեզ հաշակում էք ներկայացուցիչ Հայ ժողովրդի, չէք ամաչում ձեր հրէշաւոր ստախոսութիւններից, գրգարաութիւններից: Զեր ստոր ու անիրաւ յարձակումներով Հայ ժողովուրդը բարեկեց չի լինել և մեզ էլ չէք լռեցնել բայց նայեցէք ձեր ներքը, դիմեցէք ձեր խղճին, եթէ նրան չէք միացրել արդէն, — արգեք չէք կարմրում դուք ինքներդ ձեզինց. . .

Բայց հայկական ազատ մամուլը խորին սուգ է պատճառում ու վախ ներշնչում ոչ միայն վերաբերած պարսկներին, այլ և թուրքն պատրիարքին, այլ և սուլթանին: Սրա հրամանով Խրէնը զուխը կորցրած՝ անցեալ աւրուայ գեկտեմբեր ամսին ստոր ու մի և նոյն ժամանակ ծաղրելի չըջարեականով դիմում է Լճիգօնի, Մարտէշի Հայ դաշտակապութիւններին հոգեւոր գլուխներին, հրաւիրելով գրանց կատարել հետեւեալը. 1) տեղական Հայ հասարակութեան քարոզել իրենց հետո պահեն «գայթակղիշ» հրատարակութիւններից, 2) դիմումներ անել գրանց հրատարակիչներին, խորհուրդ տալով դադարեցնել իրենց հրատարակութիւնները և 3) հակառակ դէպքում, երբ այդ դիմումներն ազարդիւն մնան, եւրօպական տեղական կառավարութեան միջոցով խափանել տալ նրանց: Տգէտ պատրիարք, նա մեզ ծիծաղեցնում է. նա մինչև անգամ անտեղեկ է որ իր «ամենաբարեբար» սուլթանը

թէ և կարող է դիւթական զօրութիւն ունենալ իրեն, պատրիարքի, վրայ, բայց նա բոլորովին անհաշակ է ոչ միայն օտար կառավարութիւնների համար՝ որ սրանք փոխէին մամուլի ազատութեան իրենց օրէնքներն, այլ և մեզ համար: Պատրիարքի այդ միջոցի անաջողութիւնը փայլուն էր:

Սակայն «Ջրում» լեզգիւրը չփոխեց էլ է բռնում, առում է ժողովուրդը: Կառավարութիւնը հայկական ազատ մամուլի իրեն պատճառած վախից չզիտնալով ինչ անել, նախագոչակելով իր մօտաքուտ անկումը, խելագարվում է: Նա վճռել է հալածել, ոչնչացնել հայկական ազատ մամուլը և աղերսում է Հայ անբարոյականացած չըջանելի աշակցութիւնն այդ գործում:

Եւ ահա այսօր Պարտիզանի քարոզիչ Եղիշէ վարդապետ Գուրեանը, պատրիարքի հրամանով ճանապարհորդ դուժ Եւրօպայում: Բարի՜ գաղտնաւ ենք նրան մողթում. կառավարութեան առջև մէջք ծաղ հայ չըջանների ախտաւորված միջնորդից դուրս դալ և մի պապա անել Եւրօպայում՝ օգտախոսութեան համար՝ շատ առողջարար է: Բայց ախտն, որ մեր վարդապետը դալիս է մեզ հիւր ոչ այդ նպատակով և սպառնում է թունաւորել իր ճանապարհորդութեան ախորժը: Նրա «ազգաշահ» առաքելութեան նպատակը միանգամայն թէ՛ նշանաւոր, թէ՛ տարօրինակ և թէ՛ ծաղրական է. — պատրիարքի հրամանով նա գալիս է փրկելու Հայ ժողովրդին հայկական ազատ մամուլի «ազգամեծաւ աղղկութիւնից, մեծ ամեծ վնասներից» և այնու Նա Եւրօպայի Հայ դաշտակապութիւններին պիտի քարոզէ դաշտաւ ազատ մամուլից և ազատասիրելին պիտի համոզէ հետեւել խորէնի. «Արեւելք» խմբագիրներին ու գրանց նմանների օրթնակին և գտնաւ ստախոսներ: Բայց խեղճ Գուրեան, Եւրօպայի գանկը նրա առջև բացվելուն պէս՝ առաջնապէս Բարդախի հայերի կողմից նա ստացաւ ծաղր, արհամարհանք, նախատինք, թշնամական ցոյցեր: Սկսեալ անկողնութեամբ մենք նրան խորհուրդ ենք տալիս օգտվել այդ դաշտից և խօսից և եթ նահանջիւ ու ներկայանալով պատրիարքին, յայտնել նրան թէ՛ Եւրօպայի հայերը ծիծաղում են թէ Գուրեանի «առաքելութեան» և թէ՛ նրա առաքելի վրայ, որի խելքը միայն գաւազան ահա նա հարցերով ու ստորութիւններով է ընդունակ գրողվել միանգամայն արհամարհելով Մշտ սովը, Վանի աղքատութիւնը, քիւրդերի աւերումները և այլն, որ ներկայումս շարձարում ու մահացնում են Հայ ժողովրդին:

Բայց վերջապէս հարցնում ենք. — սուլթանը, պատրիարքը, Ս. և Ե. և Լ. և ի խմբագիրներին նման անձերը կատաղարար հարածներով հայկական ազատ մամուլն ու նրանց հրատարակիչներին և ենթադրենք աշտոյնով նոյն իսկ լռեցնել նրանց, — կարծում են նրանք արգեք, որ գրանուխ խաղաւ կոչնչացնեն հայերի ազատական ձգտումները, Հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարեկարգութեան պահանջները, կարծում են, որ գրանուխ սուլթանի խախտված գաղը հաստատուն հողի վրայ կգնեն, խեղդելով նրա ծանրութեան տակ Հայ ժողովրդին:

մի խօսքով, կարծում են դրանով համեմատել իրենց նպատակը, կհին: Միթե նրանք չգիտեն, որ այսօրուայ հայ ազատ մամուլը ոչնչացնելով, նրանք չեն կարող ոչնչացնել մեծ գաղափարը, որ միշտ կրկին ու կրկին կծագեցնէ նոր ազատ մամուլ: Միթե նրանք չգիտեն, որ լսեցնելով ու հաղածելով ազատ մամուլում այսօր գործողներին, նրանք դրանով չեն կարող արգելք լինել ուրիշ գործողներին երևան գալուն, որոնք թուով մեր մէջ քիչ չեն և որոնց թիւը կշարունակվէ միշտ աճել մեծ գաղափարի ազդեցութեամբ: Եթէ նրանց աջողվէ էլ մեծ գաղափարի դործնական արտայայտութիւններն ու արտաշայտողներին խնայել, կարգել, ոչնչացնել, — դա նրանց երբէ՛ք չի հասցնիլ իրենց նպատակին, որովհետեւ մի ժողովրդի մէջ մէկ անգամ ծագած ահմար մին մեծ գաղափարը չէ կարելի ոչնչացնել և նա շարունակ կարտադրէ նրանոր գործնական արտայայտութիւններ ու կառաջացնէ նոր արտայայտիչներ իր հոթեան, նա շարունակ կ'մարմնանայ, մինչև որ ի վերջոյ յաղթանակը կտանէ, և յաղթանակը նա՛ կտանէ անպատճառ, որովհետեւ նա ճշմարտութեան ու ազատութեան գաղափարն է:

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այն քաղեկն, երբ տարագրութեան էր յանձնուում Հայ հայկի վերջին շարուածքը, մենք ստացանք Մարտիկ հրատարակիչը Ա. րմէնի արագրի վերջին համարները: Արագրով նրանց, մենք հարկ համարեցինք հէնց այս համարում, որքան տեղը մեզ ներում է, պատասխանել Ա. րմէնի արագրին, որտեղ առաջնորդուում նրա խղճ. բազիրը յայտնում է մի քանի մութ, անհարթ ու սխալ կարծիքներ Հայ հայկի մասին: Ա. րմէնի արագրին մանրակրկիտ անհետարկներին մեր գէտ մենք չենք պատասխանիլ: մենք բնաւ իրաւունք չունենք մեր անձով և դանաղան մանրակրկիտութիւններով դրացեցնել հասարակութեանը:

Երբ ընթերցողներին յայտնի է, որ Հայ հայկի անյակ տարուայ № 12-ի մէջ «Մէկ առաջարկութիւն» վերնագրով յօդուածում մենք գիտեցինք հայ անօրինական հրատարակութիւններին, հրաւիրելով նրանց հետեւել Հայ հայկի օրինակին և ներկայացնել վերջապէս հայկական յօդուածութեան նկատմամբ իրենց ուղղութիւնն ու ծրագրերը, որ անյայտ է հատարակութեանը: Երբ հրաւիրին մի քանի ամիս յետոյ վերջապէս պատասխան տուց Ա. րմէնի արագրով, թէ և ոչ յօդուածութեան գործունէութեան մի ծրագիր, այլ մի շարք առաջնորդների «Երբ ուղղութիւն» վերնագրով: Բայց հակառակ այդ երկար յօդուածների նպատակին՝ որտեղ ցուած պիտի

յայտնենք, որ մենք նրանցից էլ չիմացանք և տակաւին չգիտենք թէ՛ որն է Ա. րմէնի արագրի ուղղութիւնը, թէ՛ կազմը նրա խմբագրին անդադար պնդէ էլ թէ հասարակութեանը «յայտնի» է այդ ինքն ինքն իմացութիւնը: Երբ մենք յօդուածների մի մասն Ա. րմէնի արագրի խմբագրի իր յօդուածների նպատակին չծառայող գոտի թիւներին, իսկ միւսում անյայտարար աչքի տակով ու գրչի ծայրով է անցնում Հայ հայկի ու Հայ հայկի արագրի ուղղութիւններն ու ծրագրերը: Այնպէս որ այդ բոլորից յետոյ էլ այսօր էլ ինչպէս և երբէք, տակաւին չէ պարզված և չէ կարելի որոշել թէ Ա. րմէնի արագրի ուղղութիւնն ունի:

Խօսելով Հայ հայկի ուղղութեան ու Մարտիկի մասին, Ա. րմէնի արագրի խմբագրի, — զիտակցարար թէ անգիտակցարար՝ դա մենք թողնում ենք նոյն իրեն որոշելը — խեղութիւնում է մեր Մարտիկը և կիսաշափ կերպով առաջ բերում լոկ նրա մի կէտը, բոլորովին անտես թողնելով Մարտիկի բոլոր մնացած կէտերը: Եւ բնականաբար, յօդուածագիրն այդ անկողի, պարտաւորված է անել այնպիսի անհեթեթութիւններ, որ միանգամայն տագնապանում են նրա մասեր խաղաղութիւնը: Եւ մասամբ էլ այդ բոլորն առաջանում է նրանից, որ պիտի խմբագրի երբէք իրեն լրջօրէն հարց չէ տուել թէ որ պիտի բնաւ որոշիլ պիտի կրէ, որպիսի կերպարանքով պիտի արտայայտվէ, որպիսի նպատակներով պիտի դէկլարվէ հայկական յօդուածութիւնը: Այնպէս է, որ յօդուածութեան գաղափարը նա ոչ միայն չէ իւրացրել, այլ և բոլորովին իրեն հաշիւ չէ տուել թէ ինչն է նրան մղում բարոյելու յօդուածութեան անկող, յենելով այդ ինչը մի կողմից գիտութեան, միւս կողմից դրական հոգի վրայ: Եւ ահա Ա. րմէնի արագրի խմբագրի պնդելով մեր մօտակայն ապագայի կէտից, այն էլ առաջ բերելով նրա միմիայն մի կէտը (ընդարձակ անհատականութեան քաղաքական ազատութիւն) և մի խօսքով իսկ չգիտելով մեր մօտակայն ապագայի միւս կէտի մասին (ազգային անկախութիւն), կէտեր, որոնք իսկապէս մի կէտ են կազմում և միմեանցից բաժանել չէ կարելի մեր Մարտիկի արտահայտութեան գործութեանը, — այդ տարօրինակ կերպարանաւորութիւնն անկող, տուում ենք, Ա. րմէնի արագրի խմբագրին ինքն իր զլխից բաներ է հնարում ու տարքում և իր հնարած անհեթեթութիւնները մեզ վերագրելով: Զրուի: Այդ գրծուար աշխատութիւն չէ՛ այդպիսի քննադատութիւնը, բայց և նախանձելի չէ, և միմիայն երևան է հանում քննադատի անկարգութիւնը՝ լինել տեղ քննելի խնդիրներին: Եւ հէնց այդպիսի երևելի արտահայտութեամբ ու եղանակով Ա. րմէնի արագրի խմբագրի յիշում է մեր սօցիալիզմը (ընկերակցականութիւն), միանգամայն համարելով թէ մեր մօտակայն ապագայի կէտը և թէ մեր սօցիալիզմն աւելորդ «մանրամասնութիւններ», որոնց մասին նա յիշել մինչ անգամ «հարկ չէ համարում»: Դուրս հրաժարում ձեր veto-ն տակաւ, պիտի խմբագրի Այսպէս թէ այնպէս, այդ հարցերը յարուցված են և այսօր նրանք

ունեն աւելի շատ պաշտպաններ հայերիս մէջ քան զուրկարծում էք, և հայկական ժողովրդական գործով իւրաքանչիւր, մանաւանդ հրապարակապէս զբաղուողը պարտաւոր է չբժօրէն ու մանրամասնաբար իրեն հաշիւ տալ այդ հարցերի նկատմամբ և այնպէս նրանց վճռել հիմնաւորապէս՝ յանուն դ ո Ր Ժ ի Հ ն չ ա կ ի այդ յարուցած հարցերը, միակ որոնք կարող են լինել հայ ժողովրդական ու յեղափոխական գործի նպատակներ, դեռ նրանից առաջ ծագեցրել են հայ ժողովրդի կեանքն ու մարդկային առաջադիմութեան օրէնքը և եթէ դուք, խմբագիր, այդ չէք նկատել, մեր մեղքը չէ։ Իսկ եթէ դուք այդ մտքին համաձայն չէք, ցանկալի կլինէր, որ այդպիսի լուրջ հարցերին լրջութեամբ վերաբերուէիք, ապացուցանէիք, հաստատէիք հիմնաւորապէս ու գիտնականօրէն ձեր կարծիքը, փոխարէն հաշտելու նրանց իբրև «մանրամասնութիւններ», իբրև աւելորդ հիմնախառն համար և այլն։ Յայտնի է, որ ձեր օրգանում չէ եղել ոչ առնական տակաւն քաղաքական ազատութեան հիմունքների վրայ հաստատված ազգային անկախութեան միտքը և ոչ էլ սօցիալիզմի հոսանքում հայ ժողովրդի վերաբերութեամբ Պա մի խոշոր պահատութիւն է հայ յեղափոխական թէօրեականացան ապարիքում գործող անձի համար, մի պահատութիւն, որ ապացուցանում է թէ այն անձը պատրաստակաւնութիւն չունի իր ընտրած ապարիքում գործելու, ինչ սակաւ կարող է չցանկացած ազգայնութիւն ունենալ դ ո Ր Ժ ի զարգացման ու աջակցութեան վրայ, — բայց ունենալ այդ խոշոր պահատութիւնը յանցանք չէ։ Եւ եթէ մէկ ուրիշը, նոյն ապարիքում գործող անձ, նկատում ու յարուցանում է վերաբերւած հարցերը՝ ինչու՞ առանց դրանց քննելու, առանց վճռելու, առանց հաստատութեան գոչել թէ այդ հարցերը մանրամասնութիւններ են, պէտք չեն, ինչո՞ւ աղետարար շխտատվանով են փական անկարողութիւնը, յետոյ չընկնելու համար այնպիսի դրութեան մէջ, որ ամենաշուրջ հարցերի վրայ թեթեւ աչքով ու անցողաբար նայել, գոցել վնասելով դրանով գործին։ Ինչո՞ւ մեզ պարտաւորացնել են խմբագրել, որ այդպիսի անհիթեթ վարմունքը զրոյթած է նրանից, որ կան մարդիկ (առնելք ձեր խօսքով), որոնք «կը սիրեն լինել զրուխ, բայց եթէ զրուխ չը լինին, չեն գործեր և արգելք ալ կը հանեն»։

Մենք ձեզ անհեղձ սրտով խորհուրդ ենք տալիս թէ, աստուած կսիրէք, մի խօսէք բնական այնպիսի խնդիրներ վրայ, որոնց մասին դուք նոյնչափ հասկացողութիւն ունէք, որչափ և շինական կայսրը, — այլապէս, հաւատացէք, որ ծիծաղելի է թէ ինչ նշանակութիւն ունի սօցիալիզմն ու առնական տակաւն քաղաքական ազատութեան հիմունքների վրայ հաստատված ազգային անկախութիւնը հայ ժողովրդի համար մենք ձեզ խորհուրդ կառնք տեղեկանալ բացի Հ ն չ ա կ ու մ որոնից առաջ տարադրված յօդուածներից, նոյնպէս այն համարում գետնադրված «Նոր հոսանք» յօդուածից։

Ար մ է ն ի ա ի խմբագիրն ասում է հետեւեալը. — «Հ ն չ ա կ է Ար մ է ն ի ա ի ն յառաջ անցած և զայն»

Թեան իրաւունք ունեցած լինելու համար հարկ կը համարի այդպիսի խնդիրներով զբաղեցունել Հայերն»։ Գուրաւորն, կարդում էք Հ ն չ ա կ է և, ինչպէս երևում է, չէք էլ հասկանում նրան։ Գուր չէք հասկացել, որ նա բոլորովին ուրիշ հոգի վրայ է դնում հայկական յեղափոխութիւնը և բոլորովին այլ կերպ է հասկանում, առաջ դնում ու վճռում նրան վերաբերեալ քաղաքական անտեսական խնդիրները, որոնք ձեզ համար զոյտթիւն էլ չունեն։ Եթէ դուք Հ ն չ ա կ ն երբ լաւ կարդացած ու հասկացած լինէիք՝ մի հրէջատոր անհիթեթութեամբ պակաս գրած կլինէիք ձեր օրգանում և խուսափած էլ կլինէիք մեր վերաբերութեամբ ձեր ունեցած ազեղ կասկածից։

Բանը նրանումն է, որ Ար մ է ն ի ա ի խմբագիրն թւում է, որ հէնց վերաբերւած հարցերը յարուցանելով է Հ ն չ ա կ է տարբերվում Ար մ է ն ի ա ի ց և մութ կերպով հասկացնում է, որ իբր մնացածը նման է իր օրգանին Այդպիսի կոմպլիմենտի (compliment) մենք չենք արժանացել Ար մ է ն ի ա ի ինչ է իրենից ներկայացնում, ինչպէս է հասկանում յեղափոխութեան նշանակութիւնը, նրա դերը, նրա կատարելի գործերը — ամենեւին յայտնի չէ։ Եւ չէ՛ր էլ կարող յայտնի լինել, որովհետեւ Ար մ է ն ի ա ի երբէք մի որոշ ուղղութիւն չէ ունեցել։ Երբեմն նա առում է ինչ — որ հայ «անկախ վիճակ» (ինչպիսի՞ «անկախ վիճակ» — յայտնի չէ. դա, նրա կարծիքով, «մանրամասնութիւն» է), երբեմն դրանից նա իջնում է շատ ցածր 61-դ-ի բարեկեցութիւնը, նրա տօնը տօնելով, որով խղճուկ Հ ա յ ա ս տ ա ն ի ծրագրին ու տուած խնջոյքներին է մօտենում, երբեմն գովում սուլթանին, երբեմն յարձակվում նրա վրայ, երբեմն յեղափոխութիւն, արիւն ու կրակ է գոչում, երբեմն դրան հակառակ սուլթանից սպասում հայ ժողովրդի դրութեան բարեկարգութիւնը։ Գուշել ու տօնել 61-դ յօդ. և «անկախ վիճակ», բղաւել յեղափոխութիւն և սաներ կրթելու ընկերութիւն հիմնել, ասել ազատութիւն և սուլթանին յայտնել թէ նա չէ՛ մեղաւորը, որ հայը տանջվում է, այլ նրա պաշտօնեաներն են, աւագակային խմբերով ապրւստամբութիւն քարոզել և կարծել թէ յեղափոխական ու քաղաքական գաղափարներ է քարոզում, պրօպագանդա էանում — այդ բոլոր զուգնթացաբար առաջ բերած իրար հակառակ, իրար հակառակ մտքերն ու սկզբունքներն Ար մ է ն ի ա ի առանց խղճի խայթի խառնափնդորում է իրար հետ, խառնում իրար մէջ, ազաւազաւում, առանց մի վայրկեան անգամ, կարծես, նկատելու նրանց հակառակութիւնները, ծայրահեղ տարբերութիւնները։ Եւ զգալով, ասես, իր մտքերի խառնափնդութիւնն, Ար մ է ն ի ա ի անցեալ ամառ դիմեց մի միտմիտ, եթէ չառնէր աւելի, միջոցի՞ դրա մ ա կ ա ն մրցանակ նշանակելով նրանց, որոնք յօդուածներ գրելով նրան հայկական խնդրի մասին՝ «հայրենասիրական մտածումներով» լի, իրեն «կօզնեն»՝ ծրագիր կազմել Երկու յօդուածներ յայտնվեցան «մրցանակի արժանի», որոնց մասին խօսել ու մանաւանդ կարցնել մենք միանգամայն հրաժարվում ենք։ Եւ

Ա. ր մ է ն ի ա ի խմբագիրը, որ իր խոստովանութեամբ, կարօտում է «օգնութեան» մի ծրագիր կազմելու, ինքն իրեն նշանակում է գնահատող ու գատուար իր օրգանում հրատարակված «միջանակի արժանացած» երկու յօդուածներին: O tempora, o mores. Եւ այդ բոլոր քաօսից, պարզ բան է, որ ոչինչ կզրակացութիւն չէ կարելի անել Ա. ր մ է ն ի ա ի ուղղութեան մասին և կարծես նա չարունակվում է հրատարակվել հէնց այնպէս՝ հրատարակվելու համար:

Դա է Ա. ր մ է ն ի ա ն: Իսկ Հ ն չ ա կ ի ուղղութիւնը միշտ եղել է մէկ ու որոշ: Դա ներկայացրել է արդէն իր որոշ ծրագիրը և իր յօդուածներով, որ նուիրված են հայ ժողովրդական գործի զանազան խնդիրների քննութեան, նա ապացուցել է, որ չէ կարող և չէ ուղղում փրայներ բաց թողնել ու պիտի փշիւր, այլ հարցերն ուղղում է քննել ու վճել հիմնաւորապէս Դա մէ միայն առաջ բերել հայկական ժողովրդական գործին ու յեղափոխութեան վերաբերեալ քաղաքական, սոցիալական խնդիրներ, որոնց մասին Ա. ր մ է ն ի ա ն չէր էլ երազում, այլ նա կազմեց յեղափոխական ծրագիր, ամենաորոշ կերպով ներկայացնելով նրա բոլոր կէտերի իմաստը՝ սկսած հեռու ու անուշադիւր մինչև այսօր անելի պրակտիկական գործունէութիւնը:

Եւ մինչդեռ իր ստաճների հաշիւը շտապով Ա. ր մ է ն ի ա ն երբեմն երբեմն գոչում էր «անկախ միճակ», յեղափոխութիւն, ոչինչ բացառութիւն չկողորդելով այդ խօսքերին, չյայտնելով յեղափոխութիւն անելու միջոցները, — Հ ն չ ա կ ի մէկ անգամից ընդ միշտ հարկաւոր բացառութիւններով հանդերձ յայտնեց, որ նա «անկախ միճակ» չի համար իւր հայ ժողովրդի հատարական կազմակերպութիւնը, եթէ սա, ազատվելով թիւրքի լծից, չկանոնաւորէ իր կացութիւնն ընդարձակ առկապեալութեան քաղաքական ազատութեան պայմանների համեմատ, եթէ թիւրք սուլթանից ազատվելով հայ ժողովրդի գլխին կանգնէ հայ իշխան, հայ սուլթանը Այդ կէտին կից մենք միշտ գրել ենք ազգային անկախութեան հարցը, որ Ա. ր մ է ն ի ա ի խմբագիրը, խառնելով իրար հեռու մեր հեռու ու անուշադիւր նպատակները, չէ ուղղում յիշել, կարելի է արդեօր իմանալ թէ՛ ինչու... Եւ քարոզել ենք այնպիսի ազգային անկախութիւն, որը կամեալով ընդարձակ առկապեալութեան քաղաքական ազատութեան պայմաններում, և անդէլ ենք միշտ, որ այդպիսի ազգային անկախութեան պիտի գրվել այսօր և գրան հասնելու համար յայտնել ենք մեր համոզումը, որ պէտք է յեղափոխութիւն անել ժողովրդային ազատամբութեամբ, որի միջոցները, — պատերազմական, կազմակերպական ու պրօպագանդական, որ այսօրուսից իսկ պիտի սկսել գործողութիւն պրակտիկապէս, — առանձին առանձին յօդուածներով ներկայացրել ու արծարծել ենք Հ ն չ ա կ ու մ և ի վերջոյ կէտ առ կէտ նշանակել մեր Ծրագրում: Ա. ր մ է ն ի ա ի խմբագիրն մենք խորհուրդ ենք տալիս կրկին կարգաւ մեր Ծրագրին ու Հ ն չ ա կ ն երբ

և եթէ ուղղում է խօսել մեր ուղղութեան մասին, թո՛ղ միշտ բարեխղճութեամբ վերաբերվէ դէպի մեր Ծրագրին և իր կամքի համեմատ շեղաթիւրէ նրան. և այն ժամանակ նա կտեսնէ, որ մենք միայն հեռուոր նպատակի խնդիրներով չենք «զրադեցնում Հայերն», և այն ժամանակ նա լուր կտեսնէ թէ ինչով է տարբերվում Հ ն չ ա կ ն Ա. ր մ է ն ի ա ի ց:

Ա. ր մ է ն ի ա ի խմբագիրը, որ ինքնահասան կերպով կարծում է թէ՛ միմիայն ինքն է «հմուտ Հայաստանի պէտքերին» ամբողջ երեք ու կէս տարուայ ընթացքում բացի փրայներից՝ դեռ ոչինչ չէ ասել Հայաստանի պէտքերի ու պահանջների մասին, ոչ էլ գարման ցոյց տուել այդ պահանջներին բարարարութիւն տուող և այդ պատճառով նրա մեզ վրայ յարձակվելը թէ ծիծաղելի և թէ աններելի է:

Ի վերջոյ կաննէր, որ Ա. ր մ է ն ի ա ի ց սպասում ենք պարզօրոշ ծրագրի յեղափոխական գործունէութեան ու նպատակների, և երբ նա այդ կանէ, այն ժամանակ մենք կտեսնենք թէ նրա ծրագիրը սրջափ է մօտ Հ ն չ ա կ ի Ծրագրին, այն ժամանակն էլ մենք կհասնենք միմեանց հետ հրապարակապէս և կվիճարանենք, եթէ հարկ լինի — կողմէք:

Հ ն ս ր հ ա կ ա լ ու թ ե ա մ ր ստացանք հետեւեալ նպատակները. —

Ա. բախից 3. ից 10 ֆր.

Ղ. ի համակրողներին 10 րուրլի:

Ժ. ից Ա. ից 56 ֆր. և 30 րուրլի

— — N. ից 15 ֆր.

— — Մ. ից 25 ֆր.

Պ. գից Ի. ից 25 րուրլի.

Պ. լից Y. ից 2 օսմ. սկի.

— — Խ. ձ. ից 30 ֆր.

S. ից Բ. ից 7 րուրլի.

— — Ծ. ից 5 րուրլի.

Մ. լից 2. ից 50 ֆր.

— — Մ. ից 15 ֆր.

— — Մի քանի ուսանող համակրողներին 50 ֆր.:

Ուսանող համակրողներին յատկապէս յայտնում ենք մեր ջնդհակարարութիւնը Հ ն չ ա կ ի ն ամսական 20 ա. կան ֆրանկ նշանակելուն համար:

— Եօդուածներ, թղթակցութիւններ և տեղեկութիւններ ուղարկել հետեւեալ հասցեով.

Montpellier (France). — M. Beniard. Poste restante (Nr 25).
Իսկ գրամ ուղարկել.

Bale (Suisse). — M. Daniel. Poste restante.

Լծնդոն. Հայկական ազատ տարած.